

**A BALKÁNRA TEKINTŐ MAGYARORSZÁG:
OKTATÁSTÖRTÉNETI ÉS KULTURÁLIS ANZIX**

Szerkesztette

Zagyi Nándor

Balkán Füzetek, No. 14.

Pécs, 2025

Kiadja: a PTE TTK FFI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja
7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Szerkesztőbizottság:	Prof. Dr. Dövényi Zoltán Prof. Dr. Pap Norbert Dr. Kitanics Máté Dr. Végh Andor Prof. Dr. Tóth József †
Vendégszerkesztő:	Dr. Zagyi Nándor
Sorozatszerkesztő:	Dr. Reményi Péter
Technikai szerkesztő:	Vlasics Bálint
Borítóterv:	Szász István
Lektorok:	Dr. M. Császár Zsuzsanna Dr. Pap Norbert Dr. Pirisi Gábor Dr. Végh Andor

© Szerzők

ISBN 978-963-626-534-2

ISSN 1588-6557

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így a sokszorosítás, terjesztés, fordítás joga fenntartva

Tartalom

Előszó	4
<i>Pap Norbert - Ács Marianna: Pécs, a kereszténység intellektuális bástyája.....</i>	<i>5</i>
<i>Ács Marianna - Pap Norbert: Pécs felsőfokú iskolarendszerének balkáni vonatkozásai a török kiűzése után</i>	<i>17</i>
<i>Csizmadia Tímea - Horeczki Réka: A fenntarthatóság és az egyetemvárosi szerepkörök dunántúli esetei.....</i>	<i>32</i>
<i>Kókai Sándor: A Bánság és a Balkán társadalmi-gazdasági kapcsolatainak sajátos képei a századfordulón</i>	<i>47</i>
<i>Nagy Tamás: A boszniai folklórfesztiválok szerepe a rezisztens és legitimáló identitáskialakítás tükrében</i>	<i>61</i>
<i>Wittmann Tamás: A Balkán-kép hatása a határon túli magyarok megítélésére.....</i>	<i>68</i>

Előszó

Az utóbbi évek hagyományaihoz híven, 2025-ben is jelentkezünk egy újabb, immár a 14. Balkán Füzetek-számmal, amelynek tanulmányai nem alkotnak ugyan szoros értelemben vett tematikus egységet, de az oktatás és a kultúra, amint arra a jelen kötet címe is utal, meghatározó elemei az itt közölt írásoknak. Nem mellesleg Magyarország is, amely a tartalom hangsúlyos földrajzi keretét alkotja: a most közreadott hat tanulmány közül ötnek a Balkánra tekintő jelenkori, illetve történelmi Magyarország a helyszíne.

A fentebb jelzett tematikus súlypontok közül az oktatás az egymást kronologikusan kiegészítő, Pécs iskolavárosi szerepkörét átfogóan, a középkori egyetem alapításától az oszmán kori iskolarendszeren át a Pécsi Tudományegyetem napjainkban létező balkáni kapcsolataiig terjedő időskálán bemutató első két cikkben jelenik meg a legnyilvánvalóbban. Méltán állítható, hogy a Pap Norbert és Ács Marianna tollából származó írások hiánypótló szerepet töltenek be Pécs nevelés- és oktatástörténetének a magyar-balkáni viszonyrendszerben játszott szerepét illetően is.

Tartalmi megközelítését tekintve egészen más jellegű Csizmadia Tímea és Horeczki Réka írása, de a dunántúli egyetemeken, illetve az ezeknek otthont adó városokkal való kapcsolati rendszerükben megvalósuló, a fenntartható működést szolgáló jó gyakorlatok bemutatása révén az oktatás témaköre itt ugyancsak világosan megjelenik.

Kókai Sándor jóvoltából közölhetjük a társadalmi, etnikai és vallási sokszínűség tipikus példájának tekinthető, a Balkán magyarországi kapuvárosa címet méltán kiérdemelt Krassó-Szörény vármegyei Orsovát ábrázoló kulturális látképet, amelynek segítségével a szerző a település monarchiabeli mindennapjaiba nyújt korabeli sajtóidézetekkel és felvételekkel gazdagon illusztrált színes betekintést az olvasóknak.

A kulturális szálát viszi tovább, immár eredeti balkáni környezetben Nagy Tamás a bosznia-hercegovinai fesztiválok bosnyák és szerb etnikai identitást alakító, illetve erősítő szerepére vonatkozó példák bemutatásával.

Jelen számunkat a magyar közgondolkodásban élő Balkán-képnek a Horvátországban, Szerbiában és Romániában élő magyarok megítélésére gyakorolt hatását elemző tanulmány zárja, amelyet Wittmann Tamásnak köszönhetően közölhetünk.

Bízunk benne, hogy e számunk írásai további hasznos adalékokkal szolgálnak majd a Balkánt és Magyarországot érintő jövőbeni kulturális és történelmi földrajzi vizsgálatokhoz.

A szerkesztő

Pécs, 2025. december 8.

Pécs, a kereszténység intellektuális bástyája¹

Pap Norbert² – Ács Marianna³

Bevezetés

Jelen tanulmány egy olyan elemzés, amely nagy időtávban tekinti át Pécs oktatási, felsőoktatási szerepének változásait a déli kapcsolati irányban. A műfaji korlátok okán nem vállalja fel a kérdés aprólékos adatolását; a szerzők célja az, hogy a főbb intézményi átalakulásokon keresztül az ezeket megalapozó társadalmi, geopolitikai folyamatokat érzékeltesse a „balkáni”, déli kapcsolati irányban.

A pogány „fekete magyarok” legyőzését (1008) követően (Kristó, 1985) az államalapító Szent István király 1009-ben Pécsen püspökséget alapított, nyugati papokat telepítve le. Az első püspök a lombardiai Bonipert volt. A püspökség Baranya, Tolna, Pozsega, valamint Valkó vármegyékre terjedt ki. Ez azt jelenti, hogy a püspökség déli határa egybeesett a Magyar Királyság déli határával, így nyitott volt a „Balkán” felé (*l. ábra*). Ezzel Pécs felkerült „Róma” térképére, de határhelyzeti pozícióval a „Nyugat” és a „Kelet” között. Ez meghatározta az iskolarendszerét is, mert a kezdetektől a nyugati ismeretek közvetítése volt a feladata. Missziós egyházként létesült, majd az elkövetkező évszázadokban missziós területek (Bosznia, Bulgária és a tágabb balkáni térség) közvetlen szomszédságában működött.

I. (Nagy) Lajos király 1367-ben Pécsen egyetemet alapított, amelyet V. Orbán pápa bullájával meg is erősített. Nem elszigetelt esetről volt szó. A kor uralkodói ekkoriban több ilyen kezdeményezéssel is éltek. Egy intézményalapítási sorozat egyik eleméről beszélhetünk, amelyben Prága (1348), Krakkó (1364), Bécs (1365) után következett a pécsi iskola, *studium generale* alapítása (Font, 2016).

A forrásadottságok ugyan nagyon szűkösek, de vázlatosan kikövetkeztethető, hogy milyen motivációk mentén, hogyan történt az alapítás (Font, 2016; Fedeles, 2017). A másik három közép-európai egyetemről eltérően nem uralkodói központban, hanem az ország egyik leggazdagabb püspökségének székhelyén, Pécsen valósult meg. Anyagi alapját nem a király, hanem a püspökség biztosította, kezdeményezője is a pécsi püspök, Koppenbachi Vilmos volt. A létesítés helye több kutató szerint is külpolitikai célokat és orientációt fejezett ki (Csizmadia,

¹ A tanulmány a 2024-ben a Deturope folyóiratban megjelent elemzésünk (Pap–Ács, 2024) alapján, Pécs egyes középkori iskolatörténeti kérdéseit gondolja tovább és adja közre magyarul.

² Egyetemi tanár, PTE Földrajzi és Földtudományi Intézet, PTE SZKK Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. 7624 Pécs, Ifjúság útja 20; pnorbert@gamma.ttk.pte.hu, ORCID: 0000-0001-8243-4213.

³ Adjunktus, PTE BTK Neveléstudományi Intézet. 7624 Pécs, Ifjúság útja 6; acs.marianna@pte.hu, ORCID: 0009-0003-3354-3124.

1967; Petrovics, 2005). Az Anjouk déli érdekeltségűek voltak, ami megjelent a külpolitikai gyakorlatban és feltehetőleg a gondolkodásukban is.

A korban Pécs a kereszténység intellektuális bástyája volt. Iskolavárosi szerepe az ország kulturális peremhelyzetéből következett. V. Orbán pápa törekvései keleten jellemzően a kereszténység védelmét, megerősítését szolgálták (Vones, 1998; Rollo-Koster, 2015). Ez például abban is megnyilvánult, hogy keresztes hadjáratot hirdetett a Közel-Keletre (Alexandria, Gallipoli, 1365–1366). A pápa I. (Nagy) Lajossal szorosan együttműködött, többféle konfliktusban is támaszkodott rá. Misszionáriusokat küldött ki a Balkán több részére is (Bosznia, Bulgária) hogy az eretnokség ellen harcot folytasson. Valószínűsíthető, hogy a pécsi egyetemalapításnak ez lehetett a tágabb geo-, illetve egyházpolitikai kontextusa. Ugyanakkor ezeknek a gondolatoknak a helyi artikulációjáról – források híján – nem tudunk semmi biztosat.

Az intézmény csak rövid ideig működött, mégis „Nagy Lajos egyetemének” emlékezete fennmaradt és motiváló erőként évszázadokon át hatott. Az, hogy ez az álom tartósan fennmaradhatott, arra utal, hogy volt olyan helyi intellektuális közeg, amely azt fenntartotta. Pécs már 1367 előtt is iskolaváros volt, és az egyetem megszűnését követően is az maradt, még a török hódoltság korában is. Ebben a helyi körülmények mellett a város településrendszerbeli helyzete is szerepet játszott.

1. ábra: A Pécsi Püspökség Tolna, Baranya, Valkó és Pozsega vármegyék területére terjedt ki, délen a Száváig terjedt

Forrás: Tringli-Nagy (s.a.).

Pécs a királyság délnyugati részének fontos szellemi központja volt szinte a magyar államalapítástól kezdve. Hosszú története során más és más tényezők formálták a fejlődését.

Időnként a szőlő- és bortermelés, a kereskedelem, máskor egyes ipari tevékenységek (bőr, porcelán, bányászat) is, de az intellektuális és közszolgálati szerepe végig erős maradt, ami a várost fontos tényezővé tette mind az országban, mind pedig a Balkán északi részének folyamataiban. A város és Baranya megye fejlődése a „történetileg változó periferián zajlott” (Hajdú–Horeczki, 2023) ami sokféle korláttal és nehézséggel járt. A város szerkezetének változásai jól tükrözték a gazdasági és társadalmi alkalmazkodási folyamatokat (Csanálosi, 1982). A pécsi „egyetemi álom” végül csak 1923-ban teljesedett be. Ekkor a létesítés helyi gazdasági, egészségügyi és művelődési szempontjai és érvei mellett megjelentek a geopolitikai megfontolások is: a városnak és az új egyetemnek küldetése van dél felé, a Balkán irányában.

A középkor iskolavárosa: a kereszténység bástyája

A híres, 1367-es egyetemalapítást az tette lehetővé, hogy egyedülállóan erős iskolarendszer alakult ki a 14. században a városban (Font, 2016). Pécs maga is a pécsi püspöké volt, aki meglehetősen nagy anyagi erőforrásokkal rendelkezett. A források tanúsága szerint az esztergomi érsek után a legjelentősebb bevételekkel a pécsi püspök rendelkezett az országban. Koppenbach Vilmos, a művelt, világlátott főpap (2. ábra) ezért is tudta a *studium generalét* finanszírozni.

2. ábra: Koppenbach Vilmos pécsi püspök, a középkori egyetem alapítója, az Ifjúság úti campus kapuján. Szobrász: Tischler Ferenc (1999)

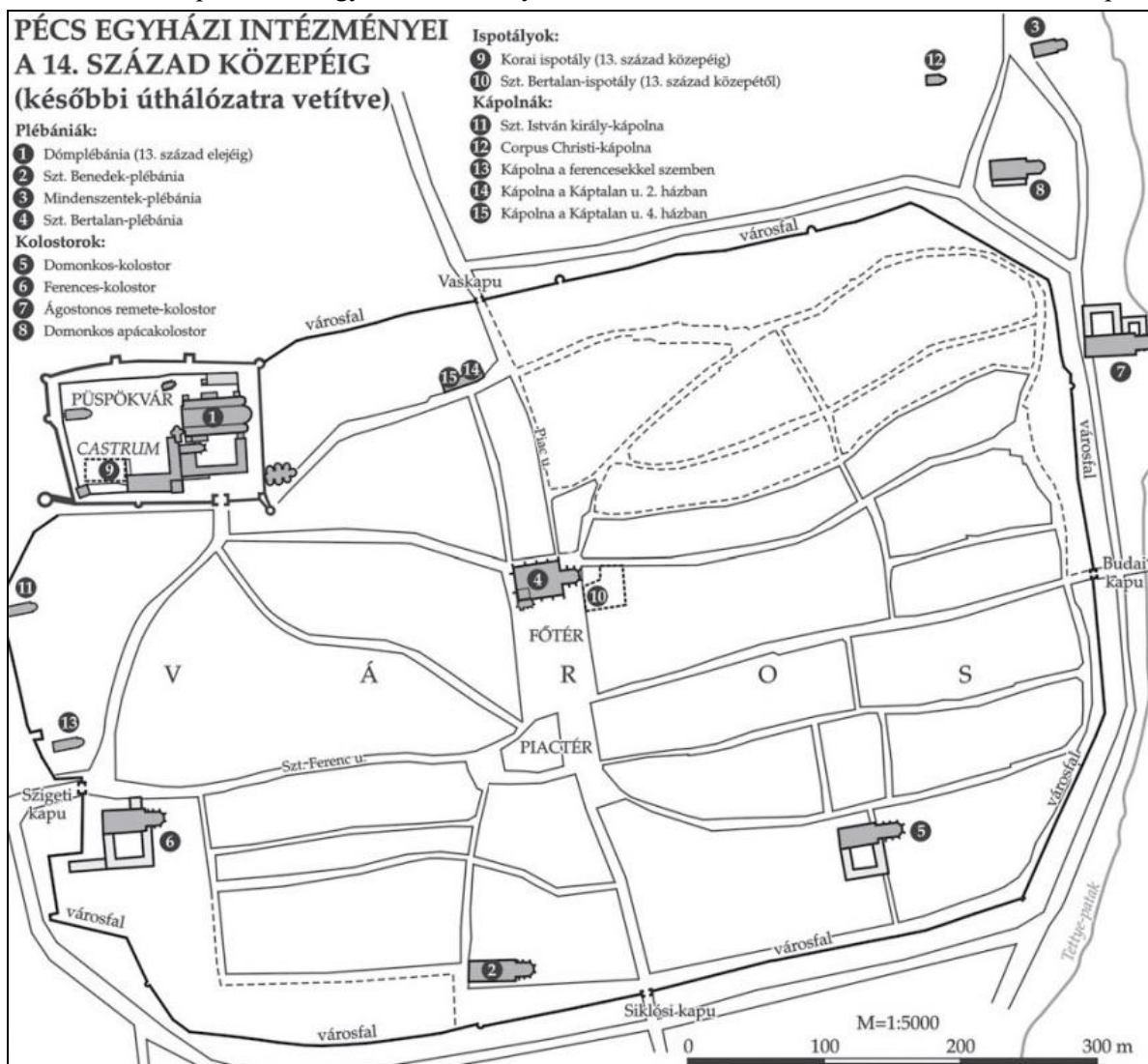

Fotó: Ács Marianna, 2023.

Az iskolák részben a Püspökvárhoz (a mai székesegyház környékén), illetve a 3. ábrán látható más egyházi létesítményekhez, kolostorokhoz kapcsolódtak, vagyis az iskolarendszer behálózta a várost. A középkori egyetem helye máig vitatott. Egyesek szerint ott volt, ahol a mai

középkori egyetemi kiállítás található (Sándor, 1998; G. Sándor, 2010), mások ezt vitatják (Boda, 1992-1993, 1999). Ugyanakkor minden bizonnyal a székesegyház közelében található egyházi épületekben helyezkedtek el a diákoknak és a professzoroknak a szállásai, valamint az oktatást szolgáló helyiségek is.

3. ábra: A középkori Pécs egyházi intézményei – köztük a kolostori iskolák – a 14. század közepén

Forrás: Font (2016).

A Szent István-kori alapítástól kezdődően az egyház a kereszténység terjesztését, erősítését vállalta a Tolna vármegyétől a Szávaig terjedő térségben, és részben azon túl is. Ezt a feladatot az időnként nyugatról, főként itáliai és német területekről érkezett papság valósította meg, amire Koppenbachi Vilmos személye maga is jó példa. A városban a 14. században a káptalani iskola mellett négy kolostori iskola is működött. Főleg a domonkosoknak volt erős, elismert iskolája. Mindez az 1367-es létesítést megelőző pápai mérlegelésben fontos szerepet játszhatott. A nyugatias keresztény minták, gondolatok és életforma terjesztése, a licenciátus modelljének megerősítése, az egyetemek közötti peregrináció stabilizálólag hatott a nyugati kereszténységre.

keleti peremterületein. Ezen cél megvalósításában tölthetett be fontos szerepet a pécsi iskolaváros is.

A közelben voltak olyan területek, amelyek a missziós tevékenységnek célpontul kínálkoztak. Ez főként a Száván túli Bosznia volt, ahol a *crkva Bosanska*, tehát a boszniai egyház (régábban helytelenül bogumil eretnekségnek nevezték) léte hosszabb ideje kihívást jelentett a katolikus egyháznak, és ahová V. Orbán pápa misszionáriusokat küldött ki. A balkáni térítés feladatait főként a domonkosok és a ferencesek végezték, Bosznia mellett még Bulgáriában (Vidin környékén) is.

Mindkét rendnek voltak rendházai a püspökségi székhelyen. A geopolitikai, kulturális peremhelyzet abban is megmutatkozott, hogy I. Lajos az ortodoxiához kötődő román fejedelemségekkel harcokat folytatott. A félszigeten ekkor már a délkelet felől előretörő, egyelőre még távoli oszmán-török fenyegetés is megjelent a külpolitikai ágendán, hiszen V. Orbán pápa kereszteshadjárat-hirdetési indítékai között is már szerepelt a velük való szembeszállás, mint szempont. A felekezeti, geopolitikai peremhelyzet éppen Lajos uralkodása idején tehát nagyon is erőteljesen megnyilvánult. Azt, hogy ezekben a folyamatokban a pécsi egyetemnek a rövid működése alatt milyen szerepe volt, vagy, hogy volt-e egyáltalán, nem tudhatjuk.

Az egyetem bölcséleti és jogi fakultással biztosan rendelkezett, teológiai pedig bizonyosan nem volt az 1367. szeptember 1-jén kiállított pápai bulla szerint.⁴ Az orvosi fakultásról semmi biztosat nem tudunk. Az egyetem Vilmos püspök halálát követően gyorsan sorvadásnak indult. Általában úgy vélik, hogy 1395 után *schola maiorként*,⁵ azaz afféle püspöki főiskolaként működött tovább. Vannak, akik azt feltételezik (Koller, 1784; Békefi, 1909), hogy a mohácsi csatáig (1526) is fennállt az egyetem, hivatkozva arra, hogy a „nemzeti gyásztéren” sok pécsi diák esett el, illetve, hogy Istvánffy szerint a város 1543-as elestéig 2000 diák élt a falai között. E feltételezések, melyek hagyományként élnek a város emlékezetében (Schmelczer-Pohánka, 2017), arra engednek következtetni, hogy Pécs iskolavárosi jellege az egyetem elhalását követően is fennmaradt. A 15. század folyamán több helyi egyházi előljáró elkötelezett volt a tudomány művelése iránt, így például a humanista Janus Pannonius püspök könyvtárában „minden latin nyelvű könyv” megtalálható volt. Handó György prépost idején több mint 300 kötetesre becsült könyvgyűjtemény volt a káptalan kezelésében, lehetővé téve a magas szintű tudományos ismeretek megszerzését Pécsen (Boda, 1999).

A pécsi egyetemlétesítés helyi, egyházi, királyi indokait övező diszkusszió minden bizonnyal tovább fog folytatódni. A még esetlegesen előkerülő, egyelőre lappangó források újra nyithatják a vitát, de annyi már most is bizton állítható, hogy a város egyfajta intellektuális bástyaként a középkorban a nyugati keresztény műveltség fenntartásában, terjesztésében fontos

⁴ „Orbán püspök, Isten szolgáinak szolgája. A dolog örök emlékezetére (...) elhatározzuk, s egyúttal el is rendeljük, hogy az említett Pécs városában létesüljön egy *studium generale*, ahol örök időkre tanítsák az egyházjogot és a polgárjogot, valamint minden más tisztes tudományt, kivéve a teológiát.” (Szögi, 2016: 57, idézi: Fedeles, 2017: 14).

⁵ A káptalani iskola felső tagozatát, illetve a püspöki székhelyek iskoláit, azaz a székesegyházi iskolákat nevezték így (Boda, 1999).

funkciókat töltött be a Balkán északi peremén, Bosznia szomszédságában. Ha az egyetem esetében ez a kérdés talán vitatott is (Fedele, 2017), de kolostori iskoláin keresztül felekezeti iskolavárosként bizonyosan játszott ilyen szerepet.

Az oszmán-török kor pécsi iskolarendszere: az iszlám bástyája

A város 1543. július 20-án esett el. Regionális központként, az oszmán hódoltság egyik legnagyobb és legjelentősebb városaként Pécs fontos szerepet töltött be a birodalom ezen peremvidékének gazdasági és intellektuális életében.

A török hódoltság idején Pécs egy időre az oszmán Rumélia, azaz a Balkán részévé vált, és ugyan kulturális peremhelyzete nem szűnt meg, de tartalmilag megváltozott. Ezúttal az oszmán-török kultúra északi peremvidékére került. Jellege hasonult a balkáni térséghez, főként a boszniaihoz. Új, muszlim lakosai is főként ebből a térségből érkeztek. A 16. századi hódítás időszakában egy ideig a boszniai Szokollu család (eredetileg Szokolovics) befolyása érvényesült a dél-dunántúli térségben, így Pécs környékén is. A város és a térség bizonyos értelemben – a Szokollu család formális és informális befolyási zónája részeként – az Oszmán Birodalomba betagozódott Nagy-Bosznia részévé vált. Bosznia pedig az iszlám nyugati bástyája volt ebben a korban. A pécsi iskolarendszer a birodalmi, valamint a határmenti, illetve helyi igényeket egyaránt tükrözte.

Pécs a szúfi kultúra virágzó központjává vált. A mevlevik mellett a bektasik, továbbá a halvetik egyaránt rendelkeztek itt rendházzal és iskolákkal is. A világutazó Evlia Cselebi 1663-ban tett pécsi látogatása alkalmával 11 elemi iskolát⁶ és 5 medreszt jegyzett fel, melyekről megemlékezett emlékirataiban, az Utazások könyvében (Szejahatnáme) a következőképpen: „*A Koránmagyarázók és ulemáknak öt iskolájuk van. Többek között az isteni Eflatunnak (Plátó) a belső várban lévő régi, tudományos főiskolája⁷, melynek hetven fejedelmi boltozatú és várszerű szobája van. Ezeknek mindegyikében egy – egy fajta építészeti tudomány szerint kidolgozott elrendezés van, melynek leírására hiányos a nyelv[...] A korábbi időben ebben a főiskolában keletről és nyugatról több tanuló lakott, kik az összes különös és csodálatos tudományokat mestereiktől látván, a tudományokat tökéletesítették...*” (Karácson, 1904: 200). A szövegből arra következtetünk, hogy egy nyugati iskola, talán a középkori egyetem, esetleg a káptalani iskola emlékezete jelenik meg ebben a leírásban.

⁶ Medresze és elemi iskola is volt a Gázi Kászim pasa, Jakováli Haszan pasa, Memi pasa, Ferhád bég stb. alapította küllijekben. Evlia útikönyvében így ír az elemi iskolákról: „*A szeretetre méltó gyerekeknek összesen 11 darab elemi iskolája van, melyek az említett dzsámik alapítóinak jótéteményei.*” (Sudár, 2012: 72).

⁷ Szülejmán szultán várbeli dzsámija, korábban a székesegyház, ahol I. Lajos *studium generaléja*, majd a *schola maior* működött.

4. ábra: Részlet a pécsi Jakováli Haszan dzsámi és minaret „A szúfizmus és az oszmán kor kulturális öröksége” c. kiállításából. Mester és tanítvány

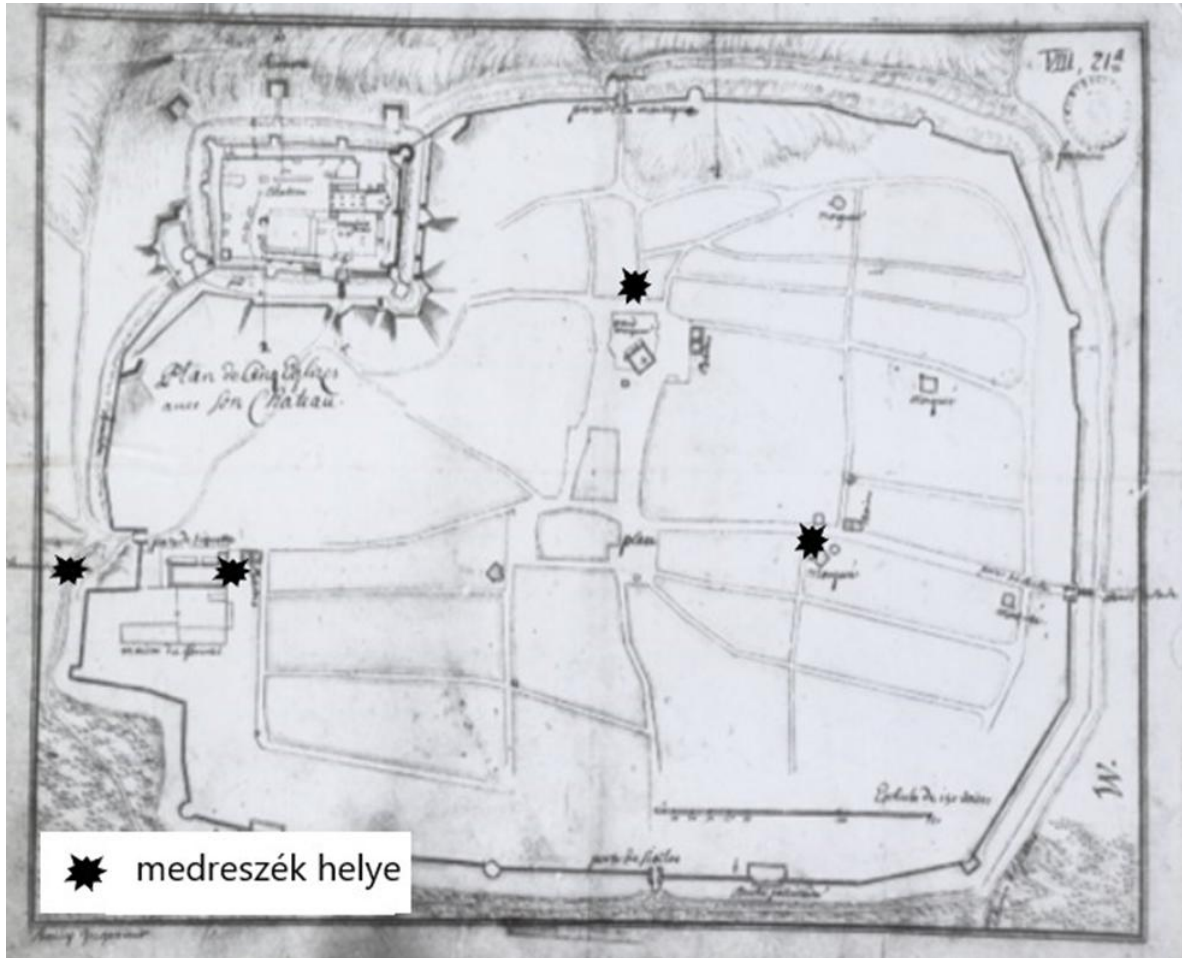

Fotó: Ács Marianna, 2022.

A másik részletesen leírt medresze, a „*legkiválóbb és legjelesebb*” jelzővel illetett, a Jakováli Haszan pasa küllijében, a Szigeti-kapunál, a „*fenséges Mevláná mevlevi kolostorában*”⁸ működött (Sudár, 2012: 131). Ez volt a birodalom legészakibb mevlevi intézménye, délfelé a következő rendház Szarajevóban működött. Evlia Cselebi megemlékezik arról is, hogy a mevleviek medreszéjében perzsa nyelven tanítottak, olvasták a rend alapítójának, a misztikus perzsa költőnek, Dzséláleddin Rúminak a művét, a *Masnavit*. Az Oszmán Birodalom medreszéinek a tananyagából pedig arra következtethetünk, hogy Pécssett is tanulhattak a diákok költészetet, zenét és foglalkozhattak kalligráfiával is (Ágoston–Masters, 2008).

⁸ A mevlevi rend alapítója a misztikus perzsa költő, Dzséláleddin Rúmi volt, aki Konya városában halt meg 1273-ban. A költőt „a mi tanítónknak” (esetleg mi urunknak), azaz Mevlanának hívták. A szerzetesek a perzsa tanító, költő iránti tiszteletük jeleként vették fel a mevlevi rend nevét. A poéta *Masnavi* címmel hagyott ránk egy perzsa nyelven írt versgyűjteményt, melyet a szúfizmus követői közül sokan a Korán után a legszentebb iszlám szövegnek tekintenek. Rúmi arról is híres volt, hogy a szúfi szertartás részévé tette a zene és a tánc gyakorlatát. Azt tanította, hogy a szúfik által vágyott célt, az Istennel való egyesülést a táncsal és a zenével lehet elérni. A misztikus költő azt tanította, hogy csak a költészet és a zene képes megadni az Istennel való eggyé válás élményét. A mevlevi dervisek máig egy sajátos koreográfia alapján végzik rituális táncukat, mely a szemlélő számára örvénylésnek tűnik, s ezért is nevezték el a nyugati világból érkező látogatók e testvériség szerzeteseit örvénylő/keringő derviseknek. A dervis szó a perzsa *darvish*, azaz misztikus szóból ered.

5. ábra: Néhány medresze vélelmezett helye Pécsen

Forrás: Joseph de Haüy Pécsen ábrázoló térképe 1687 (OSZK Térképtár, TM 894., másolat) alapján szerk. Pap Norbert–Ács Marianna.

A középkori egyetem emlékezete az oszmán kori Pécsen is fennmaradhatott, ahogyan Evlia Cselebi beszámolója utal rá.⁹ Ugyanakkor nincs folytonosság a két műveltség között, annak ellenére sem, hogy az oszmánok sok tekintetben Bizánc birodalmi örökségét, valamint a görög kultúra vívmányait is továbbvitték. Céljaik birodalmiak voltak, és az Oszmán ház uralma alatt, az iszlám világának kiterjesztésére irányultak.

A pécsi vallási főiskolákban a képzés alapja a Korán megismerése volt. A kolostori oktatókról, a rendházakat vezető sejkek tanításairól Pécsen elég kevés ismeretünk van. Viszont egy olyan szellemi vezető életét és gondolatait ismerjük, aki a közeli Szigetvár halveti rendházában tanított és az adott korban, illetve számunkra is analógiaként szolgálhat.

⁹Cserneki János jegyezte le Dallos Miklós, 1620. évi a püspöki vizitációjának alkalmával a törökök által „Szülejmán szultán várbeli dzsámijává” átalakított pécsi székesegyházban őrzött könyvekről a következőket: „Magában a templomban az oltárok érintetlenül megvannak, antependumokkal díszítve úgy, ahogy azt elfoglaláskor találták. A graduálás és antifonás könyvek is ott vannak kis láncsal a falhoz erősítve, amelyen lógnak.” (Holovics, 1966: 174; Sudár, 2012: 70; Sudár, 2014: 425). Evlia Cselebi Pécsen 1663-ban tett látogatásakor láthatta e leláncolt könyveket, mert azzal indokolta a székesegyház épületének szépségét, hogy „azért építkeztek ily módon, mert ez a hely Platón könyvének az őrzőhelye” (Sudár, 2012: 69; Ács, 2022).

Ali Dede al-Bosnavi – a boszniai Mostarból származott – a szulejmáni türbe gondozását végző halveti közösség hosszú életű alapító sejkje, híres tanító volt, akinek gazdag szellemi öröksége (több mint 150 szöveg, illetve szövegrészlet) maradt fenn. Ebből képet kaphatunk arról, hogy miképpen zajlott a hódoltságban a magasabb szintű tanítás, milyen gondolatokat tarthattak fontosnak átadni a medreszékben. Ezek a szövegek a *gázáról*, azaz a hitetlenség elleni hitharcról, az ideológiai ellenségek körülírásáról, valamint az Oszmán-ház támogatásáról szólnak (Karic, 2020). Az oktatás ennek alapján erősen átpolitizált, ideologikus tartalmú lehetett.

A pécsi medreszékben tanuló diákok közül a leghíresebb, az 1574-ben a városban született Ibrahim Pecsevi volt. A történeti tárgyú műveiről világhírűvé vált Pecsevi a főtéren álló Gázi Kászim pasa medreszejében tanult. A „*Medresze-tanárok kinevezési deftere*”¹⁰ szerint tudását olyannyira elismerték, hogy leendő tanítóként is számontartották. Műveiből az iszlám hódítás és az Oszmán-ház melletti elkötelezett kiállás olvasható ki.

Az oszmán hatalom 1543 után másfélszáz évre berendezkedett Pécsen. A város szellemi központ maradt. Ugyanakkor ennek tartalma a korábbi időszakhoz képest megváltozott, vallási intézményei, iskolarendszere elsősorban az oszmán-török uralom megszilárdítását szolgálták. A város jellege is boszniai arculatot vett fel, lakói is egyre nagyobb arányban délszláv nyelvjárásokban beszéltek. A boszniai települési jelleg maradványai a Tettye városrészben helyenként még ma is megfigyelhetők. A lakosság felekezetek szerinti elkülönülése is megindult: a muszlimok a falakon belül, a keresztények a falakon kívül koncentráálódtak.

Ez utóbbiak a vallásukat a Mindenszentek templomában gyakorolhatták és iskolákat is tartottak fenn. Feljegyzés a katolikusok és az unitáriusok iskolájáról maradt fenn. 1582-ben és 1583-ban az unitáriusok iskolájának lett a tanára Dávid Ferenc követője, az Erdélyből Pécsre menekülő, híres énekszerző, Bogáti Fazakas Miklós. Az unitáriusok iskolájáról az 1613-ban Pécsre érkezett jezsuita szerzetes, Szini István is megemlékezett (Vass-Szita, 1996). A magas keresztény teológiai jellegű műveltség (valamilyen könyvtár, vagy könyvgyűjtemény) jelenlétét a városban bizonyítja az is, hogy Bogáti Fazakas Miklós pécsi tartózkodása alatt írta meg az *Apokalypsis* című kommentárját és híres zsoltárparafrázisait (Ács, 2017).

Megállapíthatjuk, hogy az oszmán korban tovább élt Pécs felekezeti iskolaváros jellege. A város szellemi életében uralkodóvá az iszlám miszticizmus, a szúfizmus követőinek kultúrája vált. Ennek fenntartása a derviskolostorokhoz kapcsolódó vallási főiskolák, a medreszék feladata volt. Ugyanakkor azzal a társadalmi helyzettel számolni kellett, hogy a hódítók a hódoltság területén mindössze 2–3%-os arányban voltak jelen (a fallal védett városokban koncentrálódtak a muszlim lakosság). A hódoltságban a társadalom túlnyomó többségét a

¹⁰ „1587. november 9. A boldogult Kászim pasa Pécs várában álló kolostora ennek előtte tanintézetként működött. [Pécs] kádija azt jelentette, hogy jó és helyénvaló volna, ha most ismét tanintézet lenne. Mivel Muszliheddin urunk, aki a trabluszi bírósági körzetből nyugalomba vonult és elhunyt Ibrahim efendi urunk tanítványa, és négy évnél hosszabb várományosi idővel rendelkezik, az [intézet tanári állását] kérte, s arra alkalmasnak és méltónak találtatott, midőn a magas trónus lábához az a kérelem terjesztett elő, hogy napi 18 akce [fizetés] adassék neki, őfelsége a kérésnek helyt adott és [a kinevezés ebbe a defterbe] bejegyeztetett.” Forrás: Istanbul, Müftülük Arşivi, Medresze tanárok kinevezési deftere 995–997/1586–1589: 24. In: Fodor, 1999: 107–131, Függelék 1.

keresztények alkották, akikkel az együttműködés fenntartásának nem volt alternatívája. Ez így az egyházi szervezetrendszer, azon belül pedig az iskolák fenntartásának eltérését jelentette. Az oszmán birodalmi modellben jelen lévő korlátozott közösségi autonómia alapján erre megvolt a lehetőség.

Ugyanakkor elmozdulás is történt az oszmán kor előtti helyzethez képest. Míg korábban a hely szellemét a szerzetesi és káptalani iskolákban folyó magas szintű, egyházi műveltséget közvetítő képzés, valamint egy rövid ideig a *studium generale* határozta meg, addig a hódoltság korában a keresztény műveltséget a protestáns felekezethez tartozó prédikátorok és követőik, illetve a 17. századtól a délszláv és a magyar katolikusok már együtt közvetítették (Molnár, 2005). Az iskolarendszerben lecsapódtak az oszmán határmentiség sajátos műveltségi, társadalmi és politikai megfontolásai.

Összegzés

Pécs olyan magyar regionális központ, melynek a funkciói között hosszabb ideje meg-megjelenik a magyar Délvidék mellett a Balkánnal való foglalkozás is. Ennek térszerkezeti alapja a határtérségi jelleg: egyházi, civilizációs, birodalmi, euroatlanti integrációs szempontú térségként többnyire a határvidék északi, ritkábban annak déli oldalú területi rendszerében vett, illetve vesz részt. Balkáni kapuvárosként való definiálása túlzó: eddig nem volt olyan gazdasági, infrastrukturális szerepe, mely ezt a kapu funkciót értelmezhetővé tenné, bár egyes lehetőségei ehhez adóttak (Pap et al., 2013). Ugyanakkor intellektuális értelemben, iskolavárosként ez a szellemi jellegű kapu szerep megjelenik, és e funkcióiban lekövethetők a releváns társadalmi, gazdasági, politikai változások, illetve a geopolitikai kihívások.

A (püspök)város a középkorban a nyugati kereszténység délkeleti peremvidékén a kereszténység szellemi, intellektuális bástyájaként fejlődött. A püspökség maga is missziós intézményként jött létre a fekete magyarok leverése után, az ország déli gyepűvidéke közelében, a Szávaig terjedő területtel. Az egyház missziós tevékenysége Boszniában és Bulgáriában évszázadokon át feladatot adott a városban rendházakat és iskolákat fenntartó szerzetesrendeknek és iskoláiknak is.

Az oszmán-török hódítás nyomán a város egy időre a *de facto* Nagy-Bosznia északi nyúlványa lett és az iszlám előretolt bástyája, de megőrizte multikulturális és multikonfesszionális felekezeti iskolaváros jellegét. A muszlim szúfizmust közvetítő iskolarendszer mellett működött keresztény felekezeti iskola is. A szellemi központ uralkodó narratívája az oszmán uralom erősítése, kiterjesztése volt.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt támogatásával készült el.

Irodalomjegyzék

- Ács, M. (2022). A muszlim oktatás és neveltetés a hódoltság kori Oszmán Birodalomban, Pécshez kötődő példákkal. *Balkán Füzetek*, 3. klsz: 115–126.
- Ács, M. (2017). Hagyomány és megújulás: protestáns iskolaügy Pécsen (A 16. századtól a 20. század végéig). In: Sárkányné Lengyel, M. (szerk.) *Hagyomány és megújulás. Iskolatörténeti konferencia*. Pécs: Leöwey Klára Gimnázium, pp. 47–62.
- Ágoston, G.–Masters, B. (2008). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*.
<https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Agoston%20and%20Masters,%20Enc%20of%20Ott%20Empire.PDF>
- Békefi, R. (1909). *A pécsi egyetem. Székfoglaló*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
<https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/bekefi-remig-a-pecsi-egyetem-szekfoglalo-mta-bp-1909-293>
- Boda, M. (1999). Pécs középkori egyeteme a kutatások tükrében. *Pécsi Szemle*, 2 (1): 9–16.
- Boda M. (1992-1993). A középkori egyetem lokalizációjáról. *Baranya. Történelmi Közlemények*, 5–6 (1–2): 5–34.
- Csanálosi, S. (1982). *Pécs funkcionális településmorfológiai sajátosságainak alakulása és jelenlegi képe*. Pécs: PTE Tanárképző Kara.
- Csizmadia, A. (1967). A pécsi egyetem és a magyar jogi oktatás útja. *Felsőoktatási Szemle*, 16 (9): 513–517.
- Fedele, T. (2017). Oktatási központ a Mecsek lábánál. Az első magyar egyetem történetének súlypontjai. *Per Aspera ad Astra*, 4 (1–2): 14–39.
- Fedele, T. (2009). Studium Generale Quinqueecclesiense. In: Fedele, T. et al. (szerk.) *A Pécsi Egyházmegye története. I. A középkor századai (1009–1543)*. Pécs: Fény, pp. 557–572.
- Fodor, P. (1999). Egy pécsi származású török történetíró. In: Szakály, F. (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből*, 7. *Pécs a törökkorban*. Pécs: Pécs Története Alapítvány, pp. 107–131.
- Font, M. (2016). A magyar felsőoktatás születése: 650 éve alapították a pécsi egyetemet. *Jogtörténeti Szemle*, 18 (2): 1–10.
- G. Sándor M. (2010). Pécs-Fünfkirchen. Az első magyar egyetem (1367) ásatása és épületkutatása. *Pécsi Szemle*, 13 (3): 13–25.
- Golob, G. (2003). A pécsi pálos rendház és templom. *Pécsi Szemle*, 6 (1): 2–17.
- Hajdú, Z.–Horeczki, R. (2023). Pécs és Baranya megye fejlődése a történetileg változó földrajzi periférián. *Tér és Társadalom*, 37 (3): 10–31.
- Karácson I. (1904). *Evliya cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Karic, D. (2020). A birodalom szolgálatában: Ali Dede élete és munkássága. In: Pap, Norbert (szerk.) *Turbék. Szulejmán szultán zárandokvárosa*. Szigetvár könyvek 2. Budapest – Pécs: PTE BTK, pp. 149–166.
- Kéri, K. (1999). Medreszék a középkori iszlám világban. *Iskolakultúra*, 9 (12): 29–39.
- Kitanics, M. (2013). *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16-18. században*. PhD doktori disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.

- Koller, J. (1784). *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tomus III. Posonii, pp. 69–138.
- Kristó, Gy. (1985). A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Historica*, 82: 11–17.
- Molnár, A. (2005). A Katolikus Egyház intézményrendszere a hódolt Magyarországon. In: Fedeles, T.–Varga, Sz. (szerk.) *A pécsi egyházmegye a 17-18. században*. Pécs: PHF Pécsi Egyháztörténeti Intézet, pp. 7–18.
- Pap, N.–Ács, M. (2024). Pécs and the Balkans - higher education functions. *Deturope*, 16 (3): 9–35.
- Pap, N.–Gonda, T.–Raffay, Z. (2013). Pécs, a possible gateway city. *Forum geographic*, 12 (2): 178–186. <https://forumgeografic.ro/wp-content/uploads/2013/2/Pap.pdf>
- Pap, N. szerk. (2020). *Turbék. Szulejmán szultán zarándokvárosa*. Szigetvár könyvek 2. Budapest – Pécs: BTK PTE.
- Petrovics, I. (2005). A középkori pécsi egyetem és alapítója. *AETAS* 20 (4): 29–40.
- PTE Stratégia, 2023–2030. <https://pte.hu/hu/egyetemunk/strategia>
- Rollo-Koster, J. (2015). *Avignon and Its Papacy, 1309–1417: Popes, Institutions, and Society*. New York – London: Rowman & Littlefield Publishers.
- Sándor, M. (1998). A középkori pécsi egyetem helye és épülete. *Pécsi Szemle*, 1 (2): 11–15.
- Schmelczér Pohánka, É. (2017). Egy legenda nyomában. A pécsi egyetemi hallgatók ereklyéje a mohácsi csatából. *Per Aspera ad Astra*, 4 (1–2): 211–221.
- Sudár, B. (2020). A városkép a hódoltság idején. Imahelyek, küllijék. In: Sudár B.–Varga, Sz.–Varga, J. J. (2020). *Pécs története III. A Hódoltság korában (1543–1686)*. Pécs – Budapest: Pécs Története Alapítvány, pp. 263–268.
- Sudár, B. (2014). *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest: MTI BTK TTI,
- Sudár, B. (2012). *Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás*. Források Pécs történetéből 4. Pécs: Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó.
- Sudár, B. (2010). *A pécsi Jakováli Haszan pasa-dzsámi*. Budapest: Műemlékek Nemzeti Gondnoksága.
- Szijártó, K.–G. Sándor, M. szerk. (1999): A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás. Budapest–München: ICOMOS. <https://www.icomos.de/data/pdf/xxii-0421-0916-26.pdf>
- Szögi, L. (2016). „A pécsi felsőoktatás évszázadai”. Szerkesztette Fedeles Tamás, Lengvári István, Pohánka Éva, Polyák Petra. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, (é.n.). *Gerundium* 7, (1–2): 245–250.
- Tringli, I.–Nagy, B. (s.a.). *A magyar egyházszerkezet 1118 körül*. Budapest: BTK TTI. <https://tti.abtk.hu/terkepek/terkepek/1118-korul-a-magyar-egyhazszerkezet>
- Vass, E.–Szita, L. (1996). A török hódoltság alatti város és a felszabadító háborúk 1526-1686. In: Nagy, I. G.–Kövecss, F. (szerk.) *Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből 1009-1962*. Pécs: Pécs Története Alapítvány, pp. 61–107.
- Vones, L. (1998). *Urban V. (1362-1370): Kirchenreform zwischen Kardinalkollegium, Kurie und Klientel*. Stuttgart: Anton Hiersemann.

Pécs felsősokú iskolarendszerének balkáni vonatkozásai a török kiűzése után¹

Ács Marianna,² Pap Norbert³

A török kiűzésétől az első világháborúig

Pécset 1686. október 21-22-én foglalták vissza a Szent Liga csapatai a töröktől. A muszlim lakosok részben elmenekültek, részben pedig azon az áron maradhattak, hogy áttértek és betagozódtak a katolikus felekezetbe. A muszlim uralomnak véget vető rekonkvizta hatásának tudhatjuk be, hogy a város egy évszázadra szigorúan katolikus felekezettűvé vált. A város új lakosai is jelentős arányban a német katolikus területekről érkeztek.

Az egykori muszlim városlakókat a 18-19. században *potur*-okként (esz. *potur*, tsz. *poturci*, *poturice*) emlegetett (jelentése: a pejoratív „*eltörökösödött, iszlamizálódott*”) hívták, ugyanis életformájuk, öltözködési szokásaik a balkáni muszlimokra emlékeztetett, nyelvük pedig főként a délszláv Boszniára (Tesanj környéke) jellemző nyelvjárása maradt. Ők magukat bosnyáknak nevezték. A mai Tettye városrészben és a Havihegy alatti térségben (*Poturluk*, *Zidina*, *Benga*, *Malomszeg*) koncentráálódtak, közülük sokan börművesek voltak. A *poturok* a katolikus intézményrendszerbe tagozódtak be (muszlim iskola nem maradhatott fenn). Eleinte fő szakrális központjuk az Ágoston téri katolikus templom, a cserzővargák egykori mecsetje volt. Idővel nagy jelentőséget kapott a Havihegyen álló kis kápolna is, mely búcsújáróhelyként is szolgált számukra. A *poturok* az asszimiláció révén a 19. század végére gyakorlatilag eltűntek, beolvadtak a pécsi lakosság többségét képező csoportok közé. Ezekről a baranyai bosnyákokról többen is írtak (Kitanics–Pap, 2017; Sokcsevits, 2004).

A muszlim szakrális létesítmények a katolikus egyház tulajdonába kerültek. Az egykori derviskolostorokban, a mecsetekben berendezkedtek a katolikus klérus tagjai. Az épületek funkciót váltottak, a szerzetesrendek – pálosok, domonkosok, ferencesek, klarisszák, kapucinusok, irgalmasok – és a pécsi püspökség intézményei kerültek bennük elhelyezésre. Az iskolaváros jelleg továbbra is fennmaradt, de tisztán katolikus intézményi keretek között. A rekonkvizta után az újjáépítésben (az ideológiának megfelelően) papokra és jogászokra volt főként szükség, amely szempont megjelent az iskolarendszer fejlesztésében is.

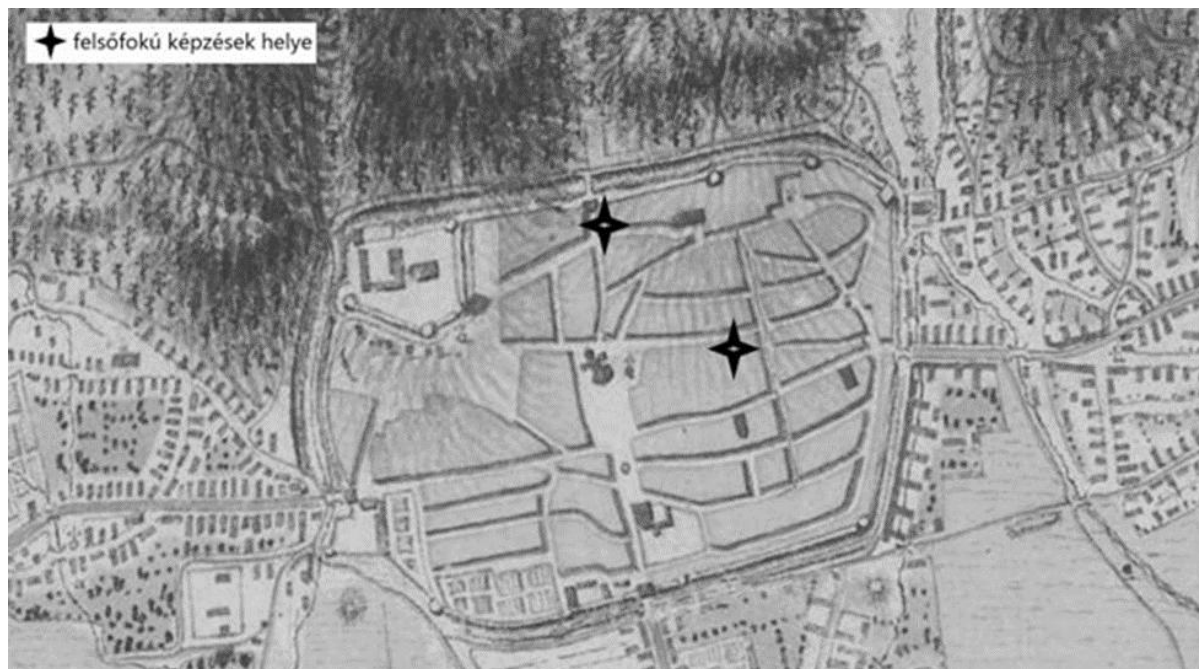
¹ A tanulmány a 2024-ben a *Deturope* folyóiratban (Pap–Ács, 2024) megjelent elemzésünk Pécs török kiűzését követő (1686) egyes iskolatörténeti kérdéseit gondolja tovább és adja közre magyarul.

² Adjunktus, PTE BTK Neveléstudományi Intézet. 7624 Pécs, Ifjúság útja 6; acs.marianna@pte.hu, ORCID: 0009-0003-3354-3124.

³ Egyetemi tanár, PTE Földrajzi és Földtudományi Intézet, PTE SZKK Történeti és Politikai Földrajzi Kutatási Centrum. 7624 Pécs, Ifjúság útja 20; pnorbert@gamma.ttk.pte.hu, ORCID: 0000-0001-8243-4213.

A városban a katolikus klérus irányából megmutatkozó felsőfokú képzés iránti igény (a római Szentszék több ízben is sürgette az egyházmegye előljáróit) fontos állomásának tekinthetjük a helyi papképzés megteremtését. Ennek gyökere a trentói zsinatig nyúlik vissza, amely 1563-ban elrendelte, hogy minden egyházmegyében létesítsenek papnevelő intézetet. Pécsen a török hódoltság korában ez nem valósult meg (Szögi, 2016). A törökök kiűzése után azonban, a római Szentszék szorgalmazása nyomán, Berényi Zsigmond pécsi püspök létesített Papnevelő és Hittudományi Intézetet, amelynek alapkövét 1742. június 4-én helyezte el, s 1746. szeptember 4-én szentelte föl Szent Pál tiszteletére (Horváth, 2005; Szögi, 2016). Berényi Zsigmondot követően Klimó György püspök is elkötelezett volt a papi szeminárium működtetése iránt; növelte a hallgatói létszámot, új tanszékeket állított fel és filozófiai tanfolyamot indított, a tanulmányi időt kettőről négy évre emelte, a Berényi által megkezdett könyvgyűjteményt tovább bővítette, és 1774-ben megnyitatta az első hazai közkönyvtárat. A neves püspök olyannyira elkötelezett volt a pécsi felsőoktatás ügye iránt, hogy akkor, amikor a központosításra törekvő jozefinista politika Budára helyezte a papi szemináriumot, és 1791-ig, II. Lipót rendeletéig, megszűnt a teológiai jellegű felsőoktatás a városban (Szögi, 2016), a püspök kérelmezte egy „Nyilvános Főtanoda” létesítését. A püspök halála után Baranya vármegye nyilvános közgyűlésén szintén hangot adtak e kívánságnak, melynek eredményeképpen 1785-ben Győrből Pécsre költöztették a királyi akadémiát, amely 1802-ig kétéves bölcsészeti és ezt követően kétéves jogi akadémiaként szolgált a várost és térségét.

1. ábra: Pécs a 18. században: a jogakadémia és a papnevelde helye

Forrás: az Első Katonai Felmérés részlete (1784) alapján szerk. Ács Marianna–Pap Norbert.

Szepesy Ignác, elődjéhez, Klimó Györgyhez hasonlóan egyetemalapítást tervezett, ám sem állami, sem egyházi támogatást egy ilyen intézmény létesítéséhez nem kapott. 1828-ban egy két tanfolyamos lyceumot (bölcsészeti tanfolyamot) állított fel a papi szeminárium növendékei

számára, majd 1831-ben megalapította a Pécsi Püspöki Lyceumot, melyben kétéves bölcsészeti képzés folyt. Az 1832–1836. évi országgyűlésen törvénybe iktatták a kétkarú, pécsi bölcsészeti és jogi főiskola (*Episcopale Lyceum Quinqueecclesiae*) működését, mely állami felügyelet alatt álló egyházi intézetként működött 1848-ig, a pálosok kolostorában. 1848 és 1851 között csak *studium domesticum* jelleggel élt tovább, amely beolvadt a ciszterci főrend nyolcosztályos gimnáziumának új szervezetébe. A Helytartótanács Ferenc József döntése következtében született rendelete nyomán 1865-től a jogi akadémián újra megkezdődött az oktatás, majd ebben a formában 1923-ig fenn is maradt (Szögi, 2016).

A város kapcsolatrendszere a déli, balkáni, mediterrán térség irányába egy időre meggyengült. A térség 18. századi újratelepülésével a német elem a városban hangsúlyosabbá vált. A kapcsolatok nyugat felé erősödtek meg, amit feltehetően az is nagyban befolyásolt, hogy a városba majd egy évszázadig a katolikus felekezeten kívüliek nem költözhetek be. Így a balkáni ortodoxok, a zsidók és a protestánsok kiszorultak onnan. Az iskolarendszert ez homogenizálta. A déli, délszláv irányban megjelenő kapcsolati szerepű műveltség fenntartását egyedül a katolikus horvátok és iskolájuk biztosította ekkoriban, de nem felsőfokú formában.⁴

A 19. század vége felé, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia déli terjeszkedésbe kezdett, nyílt meg, kapott újra jelentőséget ez a korábbi kapcsolatrendszer, főként Bosznia 1878-as okkupációját követően. Felértékelődött a térségismeret, a nyelvi kompetencia, továbbá fontossá vált, hogy bosnyák (muszlim) alakulatok jelentek meg a Monarchia hadseregében. Pécs mint garnizonváros, fontos katonai szerepet kapott. Ezen funkciója kiépülésében a földrajzi helyzetén túl fontos szempont lehetett a város vélelmezett udvarhű, katolikus jellege is.

Ezen időszak kiemelkedő helyi fejleménye a pécsi hadapródiskola létesítése a város akkori peremén, a Szigeti út mentén, a mai PTE Általános Orvostudományi Kar helyén.⁵ Az iskola alapvetően a Magyar Királyi Honvédség altiszt- és tisztutánpótlásában játszott szerepet. A hallgatók között jelentős számban voltak horvátok (egyébként az iskolai tantárgyak között a német és a francia mellett szerepelt a horvát nyelv is). Az 1904/1905-ös tanévtől már horvát osztályok is működtek az intézményben, ahol esetükben 50-50 %-ban magyar és horvát nyelven tanulhattak. Ebben az időszakban tanult az iskolában Miroslav Krleža, a későbbi nagy horvát író is (Gál, 2001).

⁴ Iliriske (Hrvatska) Škola Pečuh felirattal egy kőtábla jelzi a korábban (1952-től) az 1990-es évekig délszláv tanítási nyelvű, majd horvátszerb, ma pedig horvát kéttannyelvű intézmény, a horvát nemzetiség iskolájaként működő Miroslav Krleža Horvát Iskolában, hogy a horvátoknak már 1722-ben is működött iskolája Pécsen (Filákovity, 1998; Franković, 2011).

⁵ Az iskolát az 1897. évi XXIII. tc. hozta létre. Bár több város is vetélkedett az iskoláért, keleten Nagyvárad, nyugaton Sopron, délen pedig végül Pécs lett a befogadója. Az iskola a szerb megszállás időszakát leszámítva Pécsen működött 1898 és 1944 között. (Gál, 2001). A szerb megszállás után felvette a magyar-horvát főúr, a törökellenes harcok hőse, Zrínyi Miklós nevét.

2. ábra: A hadapródiskola bejárata. A felirat ARMIS ET LITTERIS, azaz “fegyverrel és tudománnyal”

Forrás: Gál (2001).

A századforduló után a Monarchia terjeszkedésével Pécsen a fontos balkáni szerep víziója jelent meg. Ezzel kapcsolatban több megszólalásról is olvashatunk a korabeli sajtóban, de áttörés nem következett be.⁶ Pár évvel később, az I. világháború végén, a birodalom széthullásával aztán Pécs egy kisállam regionális központjává alakult át. Az ambíciókat és szükségleteket is újra kellett gondolni.

Az Erzsébet Tudományegyetem (ETE) Pécsre költözik: egyetemi város a Balkán északi peremén

Pécs életében az első világháborút követő pár év igen sajátosan alakult, mert a város és környéke szerb megszállás alá került, aminek 1921. augusztus 22-én lett vége. A szerb erők távoztak, a Magyar Nemzeti Hadsereg csapatai pedig bevonultak. Ekkorra vált egyértelművé, hogy Pécs nem válik (az oszmán idők után újra) egy balkáni súlypontú állam (a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, majd Jugoszlávia) északi peremvidékének központjává. Megindult az újrászerveződés, beleértve az iskolarendszert is. A hadapródiskola visszaköltözött a városba, de ennél sokkal fajsúlyosabb események is történtek: Pécs elindult a modern európai egyetemi várossá válás útján.

Pécs iskolavárosból egyetemi várossá válását a Trianonban aláírt békeszerződés (1920) következtében előállt helyzet kapcsán az 1921. évi XXV. tc. tette lehetővé, melynek 1. §-a szerint „az 1912. évi XXXVI. törvénycikkkel felállított pozsonyi m. kir. Erzsébet királyné-tudományegyetem pedig ideiglenesen Pécssett nyer elhelyezést.”

⁶ Klebelsberg Kunó államtitkár a helyi lapnak azt nyilatkozta, „[...] hogy a Balkán felől Pécs, ez a gyönyörű fekvésű magyar város legyen a szellemi és gazdasági kultúrának a fővárost is helyettesíteni tudó első nagy állomása.” Pécsi Napló, 1916. január 30.

Az egyetem létesítése összességében egy kényszerhelyzetben történt meg, amikor is a mérlegelésben a fő szempontokat a helyi, illetve a regionális igények képezték. A műveltség fenntartása, fejlesztése, a történeti tradíció (középkori egyetem) mellett a döntőnek tűnő érv a térségi egészségügy fejlesztése volt. Azt remélték tőle, hogy Baranya megye ellátása ezen a téren javulni fog. Egyébként nem mindenki örült neki, megjelent a szkepszis, illetve az ellenérvek is: túl kevés oktatóról volt szó, nincsen megfelelő infrastruktúra a városban. A helyi többség ugyanakkor lelkesedett a tervért, látta a helyi előnyöket, így sem a pesszimizmusnak, sem pedig a geopolitikai megfogalmazásoknak nem volt különösebb hatása a folyamatokra. Az állam, a városi önkormányzat és a katolikus egyház összefogott és keresztülvitte a létesítést, elhelyezte az ETE intézeteit. Azt a hagyományt, hogy a letelepített egyetem nem elkülönült, hanem belefoglódott a város szövetébe – ahogy a középkorban és az újkorban is a városon belül telepítették le az egységeket – tovább vitték.

A geopolitikai megfontolások csak évtizedekkel később kezdték érzékelteni a hatásukat. Az 1923-as főszereplő, az egyetemplétesítést levezénylő kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó még államtitkárként, 1916-ban fogalmazta meg koncepcióját Pécs lehetséges szerepéről: a város a Balkán felől Budapest felé haladva legyen a fővárossal összehasonlítható súlyú szellemi központ. Ugyan 1916 és 1923 között alapvető geopolitikai változások mentek végbe: a világháborús vereség következtében Pécs egy birodalomépítő nagyhatalom városa helyett egy kisállam regionális központja lett.

Az 1923-as letelepítésben, költöztetésben a kormányzattal a helyi katolikus klérus és a város vezetése is együttműködött és ennek hangot is adott. Fischer Ferenc főispán például az egyetem befogadása mellett kulturális misszióval érvelt: „egyéb *eszköz híján a kultúra az, ami a balkáni népek fölé emel bennünket*”⁷ – hangsúlyozta. A helyi politikai elit gondolkodása már ekkor is túlterjedt a város és a megye szűk határain. A katolikus püspökség is jelentős áldozatokat vállalt a folyamatban, ingatlanokat biztosított, ezzel a pécsi püspökök sok évszázados álmát váltva valóra.

Az egyetem egységei később is újrahasznosították az előző korszakok épületállományát, infrastruktúráját. A hadapródiskola épületébe – már a szocialista korszakban – az orvosképzés települt be. A püspökségi szőlőskertben a még 1912-ben létesített Jezsuita Pius Főgimnázium 1914-ben felépített épülete és a hozzákapcsolódó telek ma az egyetemi Botanikus Kertnek ad otthont, és befogadója napjainkban a Bölcsészettudományi és a Természettudományi Karnak is. A napjainkban az egyetemen zajló, a Balkánnal foglalkozó képzéseknek és kutatásnak végül ez a komplexum adott helyet. Az 1923-as letelepítéskor még a pécsi belvárosban létesítették a Bölcsészettudományi Kart. Bár felmerült egy egyetemi kampusz építésének gondolata, de nem volt rá erőforrás és a helyi hagyományok alapján úgy tűnik, hogy erre elemi szükség sem volt. Az egyetem így viszonylag természetes módon integrálódott az iskolaváros életébe, a már működő városi, egyházi intézmények továbbfejlesztésével.

⁷ Dunántúl, 1922. 02. 01. 26. szám.

Pécs a magyar Balkán-kutatás térképén

Az 1923-as pécsi egyetemi létesítés kapcsán a Balkánnal való felsőoktatási és kutatási foglalkozást érdemes tágabb spektrumban áttekinteni, hogy annak helyét, súlyát megfelelően tudjuk értékelni. A törekvés a 19. század utolsó részében jelent meg Magyarországon. Budapest mellett ebben több délvidéki város is szerepet játszott, de idővel Pécs városa és a Pécsi Tudományegyetem lett az az entitás, amely leginkább felvállalta ezt a szerepet.

1. táblázat: Fontosabb magyar Balkán „Intézetek”

	Név	Hely	Idő	Profil
1	Magyar Keleti Kultúrközpont, majd Turán Társaság	Budapest	1910-1943	Török népek, bolgárok kutatása
2	Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ	Budapest	1908-1920 (?)	Gazdasági kutatások
3	Fiumei Kiviteli Akadémia	Fiume	1912-1919	Elitképzés, gazdaság, földrajz, nyelvek
4	Műegyetem keleti kereskedelmi képzési bázisa	Budapest	1914-1920	Gazdasági elitképzés
5	Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet	Isztambul	1916-19	Történeti, turkológiai és balkanisztikai kutatások
6	Temesvári Balkáni Iroda	Temesvár	1917-18 (?)	Kutatások folytatása
7	Államtudományi (majd Teleki Pál) Intézet	Budapest	1926-1945 (?)	Románia, SZHSZ Királyság komplex kutatása
8	Közgazdaságtudományi Kar (1920-tól Keleti Kereskedelmi Akadémia beolvadt mellette 1926-tól 1931-ig a Keleti Intézet)	Budapest	1920-	Képzés és kutatás. Nyelvek, gazdaság, politika a Közel-Kelet és a Balkán a profil.
9	József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Keleti Intézete	Budapest	1934-	Tovább viszi a balkáni kutatást és oktatást
10	Keleti Kereskedelmi Főiskola Balkán Intézet	Újvidék	1942-1944	Kereskedelem, gazdaság, nyelvek
11	(Délvidéki helyett) Dunántúli Tudományos Intézet (DTI)	Pécs	1943-napjainkig	A Dunántúl kutatása mellett a Balkán is...
12	Az újvidéki Keleti Kereskedelmi Főiskola 1944-ben Budapestre menekül, majd 1946-ban beolvad a József Nádor Műszaki és	Budapest	1946-48	Kutatás, oktatás gazdasági súlyponttal

	Gazdaságtudományi Egyetem Keleti Intézetébe. 1948-ban a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem létesítésével megszűnt.			
13	MKT Magyar Balkán Társaság, Balkán Intézet, majd 1948 végétől beolvad a Kelet-európai Tudományos Intézetbe (korábbi nevén Teleki Pál Tudományos Intézet)	Budapest	1947-1948	Kiadási tevékenység: Balkán Füzetek, Balkán Könyvtár, Balkán Könyvek...
14	A DTI és a pécsi egyetemi vezetők nagy erőfeszítéseket tesznek ekkoriban azért, hogy Pécs a „Balkán kapujává”, tudományos és felsőoktatási központjává váljon. Pécsi rektorok sora dolgozott ezen. Holub József 1944–1945, Entz Béla, 1945–1946, Krisztics Sándor 1946–1947, a BTK újraalapítása mellett Keleti Gazdaságtudományi Kar néven kívántak a balkáni térséggel foglalkozó egységet létrehozni. Sikertelenül.	Pécs	Tervezett, de meg nem valósult...	
15	Janus Pannonius Tudományegyetem (JPTE) Tanárképző Kar, Balkán története szeminárium	Pécs	1987-1993	A térségi történelem oktatása, a résztvevők egyéni kutatásai
16	JPTE (majd Pécsi Tudományegyetem) Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja	Pécs	1999-től máig	Földrajzi profillal a térség regionális struktúrájának kutatása, oktatása, Balkán MA és geopolitikai doktori program működtetése
17	ELTE BTK Történettudományi Intézet Kelet-Európa Tanszék Balkán csoport	Budapest	2010-től napjainkig	A Balkán (főként Jugoszlávia) történetének oktatása, kutatása

18	1999-től Teleki László Intézet, majd 2006-tól Magyar Külügyi Intézet	Budapest	Végig a korszakban	Külügyi háttérelmézések, külsőkapcsolati marketing
19	MTA majd ELKH majd HUN- REN Bölcsészettudományi Kutatási Központ Történettudományi Intézet, Délkelet-Európa Története Témacsoport	Budapest	2014-től napjainkig	Történeti kutatások a Balkánon.

Forrás: Hajdú (2003) és saját gyűjtés alapján szerk. Pap Norbert.

Általánosságban elmondható, hogy az elmúlt másfélszáz évben a táblázatban szereplő és vizsgált 19 „balkáni” profilú tanácsadó-kutató, illetve oktató és kutató szervezetek döntő többségükben a mindenkor uralkodó politikai kurzushoz kötődtek: kurzusintézmények voltak. Budapest meghatározó szerepe mellett több délvidéki város, közöttük is elsősorban Pécs játszott még szerepet, mint székhely és működési környezet. Jellemzően szerény erőforrásokból, többnyire rövid ideig, főként turbulens politikai korszakokban működtek. Ennek megfelelően az eredmények is erősen korlátozottak maradtak. Ugyanakkor a magyar tudományos elit kiemelkedő képviselői vettek részt a munkájukban, úgyhogy néhány esetben jelentős egyedi teljesítményeket is regisztrálhatunk. A hatásuk a hazai közéletre minden időszakban nagyon korlátozott, hogy azt ne mondjuk jelentéktelen volt. A nemzetközi hatás pedig még a nemzetihez képest is kicsi, gyakorlatilag láthatatlan maradt.

Az intézményesülésben több korszakot is megkülönböztethetünk. Az első korszak az első világháború végéig tartott, a második a két világháború között, a harmadik 1946 és '48 között, majd egy hosszabb aktivitási szünet után az 1980-as évektől napjainkig tekintjük át őket. Az első terminusban (*1. táblázat: 1-6*) a magyar balkáni, elsősorban gazdasági térszerzés érdekében, másodsorban az általános térségismeretért működtek ilyen szervezetek. Zömmel budapesti, egy-egy esetben fiumei, temesvári és isztambuli székhelyeket látunk, összesen hét intézményről van szó. Talán ezt tekinthetjük Magyarországon a Balkán kutatása fénykorának.

Az 1918–1945 közötti időszakban már csak öt intézmény nevét fedezhetjük fel: Budapest mellett Újvidék és Pécs neve is megjelenik (*1. táblázat: 7-11*). Ugyanakkor, míg az Osztrák-Magyar Monarchia idején a Balkán majd egésze, sőt mögötte a Közel-Kelet is megjelent a foglalkozási tematikában, a Horthy-korszakban már inkább csak a szomszédos államokon van a hangsúly, Románián és Jugoszlávián nem terjed túl az érdeklődés. Az 1945 utáni, rövid ideig tartó demokratikus időszak alatt is van némi, de nem igazán hatékony aktivitás (*1. táblázat: 12-14*). A Tito Jugoszláviájával bekövetkező konfliktus azonban ellehetetleníti a vonatkozó törekvéseket. Pécs lett az a hely, ahol ugyanakkor elég jelentős erőfeszítéseket tettek az egyetem rektorai egy kapcsolódó Keleti Gazdaságtudományi Kar létesítésére. Holub József, Entz Béla, Krisztics Sándor rektorok nevét szükséges megemlíteni. Végül ez a törekvés sem

vezetett sikerre. A pécsi – eredetileg legalább részben balkáni profilúnak szánt – Dunántúli Tudományos Intézet ugyanakkor fennmaradt, de érdemi intézményi továbbépítésre, a pécsi „Balkán-kapu szerep” kialakítására a hidegháború viszonyai között már nem kerülhetett sor.

Ezt követően a Balkán kutatása jó időre ellehetetlenült Magyarországon. Csak a „baráti” Bulgária kínálkozott ehhez terepül. A csak lassan oldódó mély szembenállás az intézményi építkezésnek nem kedvezett. A Kádár-korszak vége felé, a lassú demokratizálódás nyomán kerülhetett sor megint az újrászerveződésre. Ezeknek a törekvéseknek a korábbiakhoz hasonlóan Budapest és Pécs voltak a központjai (*1. táblázat: 15-19*). A szerveződések a korszak kihívásainak, főként a jugoszláv felbomlásnak megfelelően történeti, politikatörténeti, geopolitikai, biztonságpolitikai jellegű érdeklődéssel működtek és működnek. A gazdasági tematika csak kiegészítő jelleggel volt jelen, ez az, ami a korábbi korszakokhoz képest jelentős különbséget mutat.

A 20. században a város balkáni kapcsolatrendszere visszaszorult. A két világháború között a királyi Jugoszláviával való szembenállás, a korai 50-es években pedig a majdnem háborúba torkolló szembenállás a titói Jugoszláviával erősen korlátozta, ellehetetlenítette a déli kapcsolatrendszer fejlesztését. Csak a hidegháborús időszakban bekövetkező lassú enyhülés hozott, inkább csak kisebb, szimbolikus változásokat (A Pécs-Eszék testvérvárosi szerződés 1973-ban született csak meg). Valójában a lehetőség a kapcsolatrendszer újrászervezésére csak az 1989-90-es rendszerváltozás után nyílt meg. A jugoszláv föderális állam széthullása, a háborús feszültségek, melyek végigkísérték az 1990-es éveket, nem sok érdemi eredményt hoztak. Magyarország NATO-csatlakozása, majd a 2004-es EU-csatlakozás a figyelmet és az erőfeszítéseket a nyugati kapcsolati irány felé koncentrált. A Balkán ebben a folyamatban nem mint lehetőség, hanem súlyos biztonsági kockázatként jelent meg. Annak a felismerése, hogy a térség gazdasági és politikai lehetőségeket is hordoz, már a 2010 utáni Orbán-kormányoké volt.

Milyen társadalmi alapra lehet építkezni ebben a relációban? Pécsnek a Balkánnal való intenzív társadalmi, kulturális kapcsolódását elsősorban a városban és környékén élő délszláv (horvát, szerb, bosnyák, albán) és a cigány/roma etnikai csoporthoz tartozó személyek, közösségek jelenítik meg. A délszlávok közül a szerbség közel van a teljes felszámolódáshoz, a horvátság asszimilációja pedig előrehaladott. A cigányság részéről ilyen fajta tudatosságnak nincsen nyoma. A kialakult oktatási intézményrendszernek így különösen nagy a felelőssége a funkció gondozásában. Melyek ennek a fontosabb oktatási szereplői?

Pécsett a 18. században megjelenő előzményekre építve 1952-től kezdődött el a rendszeres „szerb-horvát” nyelven folyó oktatás. 1983-tól már érettségit adó Szerb-Horvát Gimnázium is működött. Napjainkban a Miroslav Krleža Horvát Iskolában az óvodától a középiskoláig tanulhatnak a magyarországi horvát nemzetiségűek. Egyetemi képzést számukra a PTE Szlavisztika Intézete nyújt. A horvát kulturális örökség átadója az oktatási intézményen kívül a Horvát Színház és a nemzetiségi rádió volt.

Pécs – elsősorban a Balkánról Baranyába telepedett beás (archaikus román nyelvet beszélő) cigányoknak köszönhetően – az egyetlen település, ahol az óvodától az egyetemig kiépült a cigány (beás és lovári) nyelveken folyó tanítás. Ebben élen jár – az országban és az Európai

Unióban is elsőként érettségit adó intézmény – az 1994-ben létrehozott Gandhi Gimnázium. A cigány népességgel kapcsolatos tudományos ismeretek közvetítője pedig az országban szintén egyetlenként a PTE BTK-n 1997-től működő Nevelésszociológia és Romológia Tanszék.

A Pécsi Tudományegyetemen és a Dunántúli Tudományos Intézetben (ma HUN-REN KRTK RKI DTO), részben a hagyományos kapcsolati közegre támaszkodva – reagálva a tágabb térség geopolitikai változásaira – megerősödött egy balkáni érdeklődésű szerény létszámú oktatói, kutatói program, mely azonban az országban, ezen sorok írásakor egyedüli. Ez az, ami jelenleg igen visszafogottan, de informális tudásközpontként működik. Oktatási (horvát nyelvi és kulturális képzés, Balkán MA, doktori program), továbbá folyóirat és periodika kiadási tevékenység (Mediterrán és Balkán Fórum, Balkán Füzetek), rendszeres nemzetközi tudományos publikálás jellemzi, és működő akadémiai network-öt épített ki Délkelet-Európában.

A városban az 1990-es évek elejétől azonosítható egy intézményesülési folyamat, mely Pécs ex-jugoszláv, illetve balkáni szerepvállalását elkezdte támogatni, bár a tudatosság szintje jó ideig alacsony volt. A teljesség igénye nélkül néhány példa:

- A délszláv háborúk idején Pécs megkapja a „Béke Városa” címet az UNESCO-tól a boszniai menekültek befogadásáért (1992-95). Nagyobb következményei ennek nem lettek, inkább anomália volt, de ráébresztette a pécsieket, hogy egy robbanásveszélyes hely közelében laknak. A boszniai menekültek megtelepedése Siklóson és Harkányban, valamint néhány környező faluban érzékelhető. Nagy többségük visszatért Boszniába. A Balkán Kapu-dzsámi, amely a helyi bosnyákok és albánok spirituális és közösségi központja, Siklós-Máriagyűdön nyitotta meg kapuit 2022 szeptemberében, a Magyar Iszlám Közösség égisze alatt.

- 2000-ben létrejött – egyetemi integráció útján – a Pécsi Tudományegyetem. Ennek erős nemzetközi funkciói fejlődtek ki. 2023-ban a nemzetközi hallgatói létszám meghaladta az 5000 főt. Ebből a tömegből több mint ezer fő muszlim háttérű országból érkezett. Amikor 2023 szeptemberben a főtéren álló Gázi Kászim pasa mecset (Belvárosi Plébániatemplom) mellett megnyitotta kapuit a Pécsi Iszlám Központ, a megnyitó ünnepségen mintegy 300 fő jelent meg. Az intézmény a Magyarországi Muszlimok Egyházához tartozik. A város több évszázad után újra multikonfesszionális helyé vált. A központban hitoktatás és arab nyelvi képzés kezdődött. A társadalmi közeget meghatározza, hogy főként arab országokból érkeznek a hívők. A központban a balkáni muszlimok, azaz a törökök, bosnyákok, albánok száma, aránya csekély.

- Pécs 2010-ben Európa Kulturális Fővárosa lett. A program Isztambullal és Essennel együtt valósult meg, mottója a Borderless City volt, és megfogalmazta azt az igényt is, hogy „Pécs a Balkán kapuja”. A kezdeményezők valószínűleg túlzott célokat tűztek ki, és a megfogalmazott kapuszerep nem valósult meg. A Balkán-kapu szereppel kapcsolatos szépség már a program indulása előtt megjelent, hogy vajon a város be tudja-e tölteni ezt a fajta kapcsolati szerepet, vagy csak „vakablak” lesz (Hajdú, 2009).

- A Pannon EGTC egy olyan európai uniós jogi konstrukción létrejött szerveződés, mely inkább az önkormányzati és állami szférának a magyar-horvát határon átnyúló önkéntes szerveződése, így a céljai is korlátozottak.

- 2022 elején a Pécsi Tudományegyetem fenntartóváltáson ment keresztül: alapítványi egyetemmé vált. Ez azzal járt, hogy át kellett gondolnia működési környezetét és növekvő mértékben piaci bevételekből kell megélnie a jövőben. Ez felértékelte a külkapcsolati szerepét, és – bár nem teljesen önkéntes alapon – a Nyugat-Balkánban, mint piacban rejlő lehetőségek számbavételére ösztönözte az egyetemi fórumokat. Ez megjelent az egyetemi stratégiaváltásban is.

A Pécsi Tudományegyetem Stratégiája 2023-2030

A stratégiát 2023 júliusában fogadták el az egyetem vezető testületei. Ebben a harmadik missziós terület keretében jelenik meg az, hogy az egyetem lásson el geopolitikai közvetítő szerepet Kelet-Közép-Európa és a Nyugat-Balkán között. A stratégia 15. oldalán olvashatjuk a következőket:

„Geopolitikai közvetítő kapocs szerepének létrehozása a kelet-közép európai és a nyugat-balkáni térség között. Az Egyetem a regionális földrajzi helyzetéből kifolyólag alkalmas arra, hogy geopolitikai dimenzióban is értelmezve, kapocs lehessen Kelet-Közép Európa és a Nyugat-Balkán térségei között. Az Egyetem a Nyugat-Balkánnal kapcsolatos kutatási és oktatási hagyományai, valamint jelenlegi képességei alapján erősíteni kívánja ezen kompetenciáit annak érdekében, hogy a jövőben kulcsszerepet tölthessen be a Nyugat-Balkánnal kapcsolatos aktuális tudás fenntartásában, fejlesztésében. Ezen tudás képes a térség gazdasági, kereskedelmi, turisztikai, kulturális és innovációs helyzetére pozitív hatást gyakorolni.” (PTE Stratégia, 2023).

Az egyetem számára eddig a Nyugat-Balkán nem képezett prioritást, ugyanakkor meglehetősen sok aktív szerződéses kapcsolata van térségbeli egyetemekkel, amiből az derül ki, hogy az oktatók és hallgatók cseréje révén élő a kapcsolata a térséggel (2. táblázat). Ennélfogva a stratégia végrehajtásához az intézmény rendelkezik bizonyos alapokkal.

2. táblázat: A Pécsi Tudományegyetemnek a Nyugat-Balkán államaiban működő élő, szerződéses kapcsolatai

Ország	Név	Kötés ideje	Szerződés típusa	Aktivitás	Érintett karok
Albánia	University of Tirana	2019.07.15	Erasmus KA171	hallg., okt. csere	BTK, KPVK
Albánia	University of Vlora	2023.11.16	Erasmus KA171	hallg., okt. csere	BTK
Bosznia-Hercegovina	University of Sarajevo	2009.05.07	Keret, Erasmus KA171	hallg., okt. csere	BTK, TTK
Bosznia-Hercegovina	University of Tuzla	2016.10.06	Erasmus KA171	hallg., okt. csere	BTK, TTK, KTK

Bosznia- Hercegovina	University of Mostar	2018.05.15	keret, Erasmus KA171	hallg., okt. csere	BTK, SZBKI
Horvátország	University of Zagreb	2007.05.26	Keret, Erasmus KA131	hallg., okt. csere	ÁOK, BTK, GYTK, KTK
Horvátország	Josip Juraj Strossmayer University Eszék	2007.05.26	Keret. Erasmus KA131	hallg., okt. csere, kult. prog.	ÁJK, ÁOK, BTK, KTK, MIK, MK
Horvátország	University North	2015.04.08	Keret, Erasmus KA131	kulturális programok	ETK
Horvátország	Juraj Dobrila University of Pula	2014.09.01	Erasmus KA131	hallg., okt. csere	BTK, KPVK
Horvátország	University of Zadar	2014.09.01	Erasmus KA131	hallg., okt. csere	BTK
Horvátország	College of Applied Sciences Lavoslav Ružička	2018.09.01	Erasmus KA131	hallg., okt. csere	ÁJK
Horvátország	University of Split	2015.09.01	Erasmus KA131	hallg., okt. csere	ÁOK, KTK
Horvátország	University of Rijeka	2016.09.01	Erasmus KA131	hallg., okt. csere	KPVK
Montenegro	University of Montenegro	2020.09.30	Erasmus KA171	hallg., okt. csere	BTK, KTK, MIK
Szerbia	University Novi Sad	2005.03 29	Keret, Erasmus KA171, KA131	oktatói csere	BTK, ÁJK, TTK, MK
Szerbia	University of Belgrade	2015.09.22	Keret, Erasmus KA171	hallg., okt. csere	BTK

Szerbia	University of Nis	2017.11.06	Erasmus KA171	hallg., okt.csere	TTK
---------	-------------------	------------	---------------	-------------------	-----

Rövidítések feloldása: ÁOK: Általános Orvostudományi Kar, ÁJK: Állam- és Jogtudományi Kar, BTK: Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, ETK: Egészségtudományi Kar, GYTK: Gyógyszerésztudományi Kar, MIK: Műszaki és Informatikai Kar, KPVK: Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, TTK: Természettudományi Kar, MK: Művészeti Kar, SZBKI: Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet. *Forrás: PTE Nemzetközi Igazgatóság adatszolgáltatása.*

A stratégia formálódása során áttekintésre kerültek az egyetem képességei, erőforrásai, a meglévő kapcsolati hálójá, a lehetséges partnerek, a hazai és nemzetközi igények. Több kar és karoktól független egység is jelezte érdekltségét a stratégia nyugat-balkáni relációt érintő céljainak megvalósításában. A Művészeti Kar a nyelvtől független, egyetemes emberi értékekre alapozná aktivitásait, a térségben való reprezentativitás megvalósításával. Az Egészségtudományi Kar a magyarul lakta határmenti térségekkel (Baranya-háromszög, Vajdaság) kapcsolatos egészségmegőrzés, gyógyítás kapcsán jelezte érdekltségét. Az egyetem Szentágothai János Kutatóközpont Virologiai Nemzeti Laboratóriuma részéről felmerült, hogy fontos szerepet tölthetnének be a Balkánon át a klímaváltozás nyomán megjelenő kórokozókkal szemben folytatott harc koordinálásában, jó gyakorlatok elterjesztésében. Ennek érdekében már megkezdődött a hálózatépítési munka is. A Természettudományi Karon a Földrajzi és Földtudományi Intézetben, valamint a Földtudományok Doktori Iskolában a Balkánnal kapcsolatos földrajz, a határkérdések, illetve a geopolitikai kutatások nemzetközi láthatóságú központja létesült. A Bölcsészettudományi Karon nem csak horvát nyelvi és kulturológiai képzés folyik, de elindult a Balkán mesterképzés is. Az Állam- és Jogtudományi Karon az európaizációs folyamattal és az embercsempészettel kapcsolatos kutatások folynak. Annyi a felsorolt témákból mindenesetre kirajzolódik, hogy a fő témakör, ami köré az érdeklődés összpontosul, az a biztonság kérdése.

Az egyetemvezetés deklarált célja lett, hogy a Pécsi Tudományegyetem egy, a helyi adottságokra építő nyugat-balkáni tudásközponttá váljon. Szerepet töltsön be a magyar gazdaság, műveltség képviselőjében, támogassa a térség európai felzárkóztatását és a biztonsági architektúra fenntartását. Ezen sorok írásakor egyelőre még nem látszik, hogy mi fog az ambiciózus célokból megvalósulni, de egyértelműnek tűnik, hogy a kulturális peremhelyzeti pozíció újra és újra, így napjainkban is felveti Pécs balkáni feladatvállalásának újragondolását. Jelenleg újból itt tartunk, ha a gazdaság nem is, de a szellemi erőforrások ebbe az irányba hatnak.

Összegzés

Pécs egy olyan magyar regionális központ, melynek a funkciói között hosszabb ideje meg-megjelenik a magyar Délvidék mellett a Balkánnal való foglalkozás is. Ennek térszerkezeti alapja a határtérségi jelleg: egyházi/civilizációs, birodalmi, euroatlanti integrációs megfontolásból többnyire a határtérség északi, ritkábban annak déli oldalú területi rendszerében

vett/vesz részt. Balkáni kapuvárosként való definiálása túlzó: eddig nem volt olyan gazdasági, infrastrukturális szerepe, mely ezt a kapu funkciót értelmezhetővé tenné, bár egyes lehetőségei ehhez adóttak (Pap et al., 2013). Ugyanakkor intellektuális értelemben, iskolavárosként ez a szellemi jellegű kapuszerep megjelenik, és ezen funkcióiban lekövethetők a releváns társadalmi, gazdasági, politikai változások, illetve a geopolitikai kihívások.

A törökellenes *rekonkvizitát* követően homogén katolikus fellegvár lett, mely egyoldalúan inkább csak nyugat felé épített ki kapcsolatokat és egyfelekezetűvé homogenizálta az iskolarendszert is (bár a horvát iskola révén ekkor is fennmaradt a horvát nyelv és kultúra művelése). A 19. századi iparosítás, a polgári átalakulás, valamint a Balkánt érintő birodalmi ambíciók és törekvések okán orientációja fokozatosan változott meg, és fordult részben újból dél felé. A folyamatnak az első világháború, majd az azt követő szerb megszállás vetett véget.

Pécs iskolavárosi jellege a hagyományokon alapul. Kezdetekben a katolikus egyház egységei, a püspökség, valamint a szerzetesrendek kolostorai fogadták be azokat az intézményeket, amelyekben évszázadokon át az oktatás folyt. A város oszmán hódoltsági korszakában hasonló szervezeti struktúra épült ki a dervisrendek küllijéire alapozva. A szekuláris iskolák 19-20. századi megjelenése tovább vitte az eredeti modellt: az iskolák, majd az egyetem egységei is a városban szerves módon helyezkednek el, nem pedig elkülönülten. Az egyetemi élet és a városi kulturális élet szoros egységet képezett napjainkig.

A 20. század nagyobb részében ellenséges, vagy távolságtartó déli szomszédsági viszonylatok voltak a jellemzők. A délszláv kapcsolati rendszer társadalmi alapjai a kivándorlás és az asszimiláció miatt porladozni kezdtek, ugyanakkor az iskolarendszer kiépülése ezt részben ellensúlyozni tudta. A 20. század végén a geopolitikai változások újra megnyitották részben a lehetőségét, részben a szükségességét is egy, a balkáni térségre kiterjedő hálózatos kapcsolatépítésnek, déli nyitásnak. A horizont ugyanott van, mint a folyamat kezdetén, 1009-ben: Szlavóniára, Boszniára és a mögötte elterülő balkáni térségre vetjük szemünket.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt támogatásával készült el.

Irodalomjegyzék

- Ács, M. (2017). Hagyomány és megújulás: protestáns iskolaügy Pécsen (A 16. századtól a 20. század végéig). In: Sárkányné Lengyel, M. (szerk.) *Hagyomány és megújulás. Iskolatörténeti konferencia*. Pécs: Leöwey Klára Gimnázium, pp. 47–62.
- Békefi, R. (1909). *A pécsi egyetem. Székfoglaló*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
<https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/bekefi-remig-a-pecsi-egyetem-szekfoglalo-mta-bp-1909-293>
- Csanósi, S. (1982). *Pécs funkcionális településmorfológiai sajátosságainak alakulása és jelenlegi képe*. Pécs: PTE Tanárképző Kara.

- Csizmadia, A. (1967). A pécsi egyetem és a magyar jogi oktatás útja. *Felsőoktatási Szemle*, 16 (9): 513–517.
- Filákovity, I. (1998). Az első pécsi horvát iskola. *Pécsi Szemle*, 1 (1–2): 28–30.
- Franković, Đ. (2011). Makari-donatori Ilirske (Hrvatske) škole u Pečuhu. *Cris*, 13 (1): 41–44. <https://hrcak.srce.hr/file/118618>
- Gál, A. (2001). Armis Et Litteris - A M. Kir. Honvéd Zrínyi Miklós Honvéd Hadapródiskola történetéből. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakkonyvmagyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/armis-et-litteris-a-pecsi-m-kir-zrinyi-miklos-honvedgyalogsagi-hadaprodiskola-tortenetebol-18981944-B58A/a-pecsi-magyar-kiralyihonved-hadaprodiskola-B635/>
- Golob, G. (2003). A pécsi pálos rendház és templom. *Pécsi Szemle*, 6 (1): 2–17.
- Hajdú, Z. (2009). Pécs: kapu, vagy vakablak a Balkánra? In: M. Császár, Zs. (szerk.) *Magyarország és a Balkán*. Balkán Füzetek, 2. klsz. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, pp. 195–203.
- Hajdú, Z. (2003). Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. *Balkán Füzetek*, 1. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.
- Hajdú, Z.–Horeczki, R. (2023). Pécs és Baranya megye fejlődése a történetileg változó földrajzi periférián. *Tér és Társadalom*, 37 (3): 10–31.
- Kitanics, M. (2013). *A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16-18. században*. PhD doktori disszertáció. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Kitanics, M.–Pap N. (2017). De-bordering, Re-bordering and Integration of the Croatian Minority of Hungary. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe, Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 15 (3): 91–111.
- Pap, N.–Ács, M. (2024). Pécs and the Balkans - higher education functions. *Deturope*, 16 (3): 9–35.
- Pap, N.–Gonda, T.–Raffay, Z. (2013). Pécs, a possible gateway city. *Forum geographic*, 12 (2): 178–186. <https://forumgeografic.ro/wp-content/uploads/2013/2/Pap.pdf>
- PTE Stratégia, 2023–2030. <https://pte.hu/hu/egyetemunk/strategia>
- Sokcsevits, D. (2004). *Magyar múlt horvát szemmel*. Budapest: Magyar a Magyarért Alapítvány.
- Szögi, L. (2016). „A pécsi felsőoktatás évszázadai”. Szerkesztette Fedeles Tamás, Lengvári István, Pohánka Éva, Polyák Petra. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, (é.n.). *Gerundium* 7, (1–2): 245–25

A fenntarthatóság és az egyetemvárosi szerepkörök dunántúli esetei

Csizmadia Tímea¹ – Horeczki Réka²

Bevezetés: a fenntartható városfejlesztés

A városok népessége világszerte növekszik, az urbanizáció üteme és jellege országokként eltérő. Ez új szemléletet követel meg a városi élıhetőség, kihasználhatóság és fenntarthatóság vonatkozásában: mit jelent ma a városi funkció, hogyan alakítják a városok a társadalmi jólétet, és milyen szerepet tölt be a fenntarthatóság a várostervezésben? A városok csak akkor lehetnek hosszú távon fenntarthatók, ha élhetők, vagyis támogatják a testi-lelki egészséget, a társadalmi kohéziót és a méltányos hozzáférést (Laki, 2017). A 21. századi urbanizációval párhuzamosan a városok nem csupán fizikai terek, hanem különböző funkciókkal bíró életformává váltak (Gehl, 2014). Az élhető város koncepciója olyan társadalmi-környezeti fenntarthatóságot célzó tervezést is jelent, amely megelőzi a széttagozottságot a városi szövetben, és elősegíti az inkluzív, minden társadalmi réteg számára hozzáférhető városi környezet kialakítását (URBACT, 2022). A várostervezésben és a fejlesztéspolitikai gyakorlatban már az 1990-es évek elejétől jelen van a fenntarthatóság gondolatköre, az egyensúlyra törekvés a környezeti, társadalmi és gazdasági értelmű növekedés között. A fenntarthatóság helyi szintű érvényesítése elválaszthatatlan a településfejlesztéstől, amely eszközként szolgál a szegénység, egyenlıtlenségek, lakáskörülmények és egészségi problémák enyhítésére. A fenntarthatóság megköveteli a lakosság részvételét, a helyi közösségek bevonását és a városvezetés elkötelezettségét. Az Európai Unió (EU) 2030-ig határozta meg a legújabb fenntarthatósági menetrendjét, amelyhez 17 fenntarthatósági célt rendelt (ENSZ, 2015).

A fenntartható városfejlesztés egy olyan átfogó megközelítés, amelynek központi célja az inkluzív, biztonságos és fenntartható városok és települések létrehozása. Ez a célkitűzés az Egyesült Nemzetek Szövetsége 17 Fenntartható Fejlődési Célja (SDG) közül a 11. számú, és elengedhetetlen feltétele a többi SDG teljesülésének is. A városok váltak az Új Városi Agenda (NUA) szerint az inkluzív és fenntartható fejlődés fő hajtóerőivé (UN HABITAT, 2016). A fenntartható városfejlesztés ezáltal öt kulcsfontosságú dimenzió köré épül (Hajnal, 2009; Jabareen, 2006; Schmeller, 2024): 1) Multi-dimenzionális megközelítés, amely esetében a globalizáció, a metropolizáció és a hálózatok felemelkedése révén a városok egyre inkább az inkluzív és fenntartható fejlődés élharcosaiként jelennek meg a globális diplomáciai

¹ PhD hallgató, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gazdaság- és Regionális Tudományok Doktori Iskola; csizmadia.timea.1@phd.uni-mate.hu, ORCID: 0009-0002-0098-1104.

² Tudományos főmunkatárs, ELTE Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; horeczki.reka@krtk.hu, ORCID: 0000-0003-3131-681X.

folyamatokban. A globális városok már nemcsak gazdasági hatalomra törekednek, hanem lakosságuk életminőségének javítására is fókuszálnak. Ez magában foglalja az elérhetőséget, a szolgáltatási palettát, a lakóviszonyokat, a kulturális tradíciókat, a tudástőkét és a környezeti viszonyokat. 2) A hosszútávú kihívások kezelése: ahol a városok mindennapi működése megköveteli egy újfajta városi kormányzási modell megalkotását, így a hosszútávú kihívások kezelésére reflektálhatnak, és a fenntarthatóságot integráló stratégiákat, nyilatkozatokat és standardokat alkalmazhatnak. 3) A 17 Fenntartható Fejlődési Célhoz való alkalmazkodás, amelyek főként a nagyvárosokhoz kapcsolódóan fogalmazódnak meg, mint pl. a szegénység felszámolása, a környezeti állapot védelme és az emberek békében, jólétben való élete. Az Új Városi Agenda ehhez kapcsolódva iránymutatásokat ad a földhasználati jogokra, a megfizethető lakhatásra, az egyenlőtlenségek felszámolására, a közterek létrehozására, a környezetvédelemre, a nemek közötti egyenlőségre, a mobilitás növelésére és a közszolgáltatások egyetemes elérhetőségére, „senkit és semmilyen térséget nem hagyva hátra”. 4) Az emberi jogok felértékelődő szerepe: ezen elvek integrálása a várospolitikába alapvető a nemzetközi agendák fenntarthatósági célkitűzéseinek megvalósíthatóságában (Egyed–Horeczki, 2024). 5) Helyi szintű kormányzás és együttműködés felértékelődése a városdiplomáciában, amely plusz forrásokat biztosíthat a városok számára. A városok egyre inkább teljes jogú politikai szereplőkként jelennek meg, így helyben képesek a globális problémákra a leginkább alkalmas szinten reagálni.

A tanulmányban áttekintésre kerül a fenntartható egyetemvárosi szerepkör fogalma és alkalmazhatósági szempontjai a Dunántúlon található, jelentős felsőoktatási szerepkörrel bíró városok esetében.

Az egyetemvárosok, mint fenntartható városfejlesztési aktorok a településhálózatban

A településhálózat különböző nagyságú, funkciójú települések szövete, amelynek csomópontjait az általában nagyobb népességszámú, a társadalmi, gazdasági, területi munkamegosztásban meghatározó pozíciókkal rendelkező, funkcionális értelemben városi jellegű települések jelentik. Az elmúlt évtizedekben a központi gazdaságfejlesztés településpolitikai, településhálózat-fejlesztési célokat is szolgált. A koncentrált állami nagyberuházások révén egyes területeken céltudatosan és jelentősen módosították a településhálózat történetileg kialakult központrendszerét, átrendezték a településközi kapcsolatokat (Hajdú et al., 2017). A városi jogot elnyert települések köre Magyarország területén belül meglehetősen diverzifikált, mind népességszámukat, funkciókkal és infrastruktúrával való ellátottságukat tekintve. A városok a gazdasági élet erőközpontjainak tekinthetők népességkoncentrációjuk, heterogén foglalkoztatási összetételük, a községektől eltérő morfológiai arculatuk és színvonaluk miatt.

Magyarország településhálózata – különösen a városok és egyetemvárosok elhelyezkedése, funkciói és fejlesztési irányai – kulcsfontosságú elemek a fenntartható városfejlesztés stratégiájában. A magyar városhálózat jellemzője, hogy erősen centralizált Budapest dominanciájával, mind demográfia, mind funkciók (igazgatási, kulturális, felsőoktatási,

közlekedési, egészségügyi) tekintetében. Ez a centralizáció a fenntarthatósági célok szempontjából kettős kihívást jelent: egyrészt túlterheltséget Budapest körül (agglomeráció, közlekedés, infrastruktúra, környezeti terhelés), másrészt jelenti a periférikus területek elszigetelődését, erőforráshiányát is. A regionális központok, illetve a megyeszékhelyek kiemelt szereplői a városhálózatnak, különösen a Dunántúlon. A településhálózatban az egyetemek egyik fontos városi alapfunkcióként jelennek meg, javítva a város vonzerejét, erősítve a lakossági és emberi tőke jelenlétét, ösztönözve a szolgáltatásokat, kulturális és gazdasági tevékenységeket (Beluszky–Sikos T., 2020). A felsőfokú központok vagy kiemelt felsőfokú központok (például Pécs, Győr, Szeged, Debrecen, Miskolc) olyan városok, amelyek lakossága és vonzáskörzete, alapfunkciói révén meghatározóak a régiójuk fejlődésében.

Az EU területi politikájában kiemelt jelentőségű a policentrikus városhálózat működése, ahol a városok – köztük az egyetemvárosok – képesek regionális innovációs és tudásközpontként működni (European Commission, 2011). A fenntarthatósági modellek és az európai várospolitikai irányelvek hangsúlyozzák, hogy a kiegyensúlyozott területi fejlődés nem épülhet kizárólag egyetlen központ – Magyarország esetében Budapest – dominanciájára, hanem szükséges több erős, tudásalapú regionális pólus kialakítása is. Az egyetemek ebben a folyamatban *knowledge hub*bokként működhetnek, amelyek nemcsak oktatási és kutatási funkcióikkal, hanem innovációs és gazdaságfejlesztő szerepükkel is hozzájárulnak a fenntartható város- és térségfejlődéshez (Rechnitzer, 2016). A magyarországi felsőoktatási intézmények városai ezáltal a fenntartható fejlődési célok elérésének stratégiai bázisaiként is működnek, hozzájárulva az ország térszerkezetének kiegyensúlyozottabbá válásához. Egyetemvárosként működni nem pusztán oktatási funkciót jelent, az szélesebb szerepkörökkel bír (Gál, 2016; Lukovics–Zuti, 2014, 2015):

- Tudás- és innovációs központként az egyetemek gyakran erőteljes kutatási tevékenységgel, innovációs kapacitással, egyfajta startup-környezettel járulnak hozzá a város és a régió versenyképességéhez. A negyedik generációs egyetemek megjelenése: amikor a felsőoktatási intézmények nemcsak oktatási és kutatási funkciót látnak el, hanem aktívan közreműködnek a regionális gazdaságfejlesztésben is.

- Demográfiai és társadalmi dinamizáló szerep: az egyetemvárosok gyakran vonzzák a fiatalokat, diákokat vidékről, ami kiegyensúlyozó hatással lehet a népesséeloszlásra (Jancsó–Szalkai, 2017). A hallgatók jelenléte térben és időben megnöveli a lakossági mobilitást, a szolgáltatási kínálatot, illetve a kulturális igényeket. Ugyanakkor ez generálhat lakhatási nyomást, infrastrukturális kihívásokat is a helyi városvezetésre.

- Szolgáltatások és közösségi infrastruktúra fejlesztése: az egyetemmel rendelkező városokban gyakori, hogy magasabb szintű egészségügyi, kulturális, közlekedési és lakhatási szolgáltatások találhatók, illetve fejleszthetők ki, mivel van kritikus tömeg, van utánpótlás (diák, oktatók, munkavállalók), és gyakran ehhez a pályázati források is elérhetőek egyetemközeli fejlesztésekre.

- Fenntarthatósági potenciál: az egyetemek kellően nagy szereplők lehetnek a fenntartható városfejlesztésben: tudás- és oktatási kapacitásuk révén oktathatnak környezeti,

szociális fenntarthatóságról, kutathatják a városi környezet problémáit (pl. levegőtisztaság, közlekedés, energiahatékonyság). Vannak már az SDG 11 célkitűzéseibe aktívan bekapcsolódó egyetemeink is, amelyek ilyen programokat hirdetnek hallgatói/szervezeti szinten. Például a Széchenyi István Egyetem, Győr esete.

A fenntartható városfejlesztés mai útjai több esetben a korlátokról, a lehetőségek ki nem használásáról szólnak. A magyarországi példák azt mutatják, hogy az egyetemvárosi modell nem jelent automatikus előnyöket; a legtöbb esetben a fenntarthatóságot érintő kihívással szembesülnek ezek a városok. A lakhatási és infrastruktúrával kapcsolatos terhelés esetében a diákok és oktatók nagy száma növel(het)i a lakbéreket, a vonalas infrastruktúrára fokozódó hatást mér (közlekedés, közművek, közösségi területek) az igénygenerálással. Ha a város nem tervez vagy fejleszt fenntartható módon, akkor ezek a terhelések hétköznapi problémákká válhatnak, amelyre számos példát láthatunk a dunántúli egyetemvárosok esetében. A fenntarthatósághoz kapcsolódó akadályok között megjelenik a regionális egyenlőtlenségek fokozódása, mivel az egyetemvárosok gyakran koncentrálódnak néhány nagyobb centrumvárosban, míg más, kisebb települések vagy peremterületek kimaradnak a tudásbázisból, szolgáltatásokból. Ez fokozza a város-vidék dichotómiát, a centrumok elszívó hatása érvényesül a tudástőke és a hozzá kapcsolódó iparágak tekintetében (Rechnitzer–Páthy, 2022). Hasonlóan veszélyként fogalmazható meg a fenntarthatósági tudatosság hiánya bármely résztvevő szereplőnél, mivel az egyetemi fejlesztésekbe bekapcsolódik a városi önkormányzat, a helyi közösségek, befektetők, és ha valamely aktor esetében az együttműködési készség hiányzik, avagy nem egyezik, akkor a projektek, fejlesztési elemek megvalósulása kritikussá válik. Az anyagi források, a szakértői kapacitások erősen korlátozhatják, hogy egyetemvárosként valódi példamutató fenntarthatósági stratégiát lehessen kialakítani (European Commission, 2011).

A sikeresen működő egyetemek kulcsszerepet játszanak a térségi versenyképesség javításában, valamint aktív alakítói a helyi gazdaságfejlesztési folyamatoknak. Ahhoz azonban, hogy az egyetemek teljes mértékben ki tudják bontakoztatni gazdaságfejlesztési potenciáljukat, az oktatás magas színvonala – vagyis az úgynevezett első generációs egyetemi funkciók – önmagában nem elegendő. A nemzetközi szakirodalom hangsúlyozza a magas színvonalú kutatás meglétét is (második generációs funkció), továbbá azt, hogy az oktatás és kutatás eredményei a helyi gazdaság szereplői számára hasznosuljanak. Ez a harmadik generációs egyetemek alapvető sajátossága, amelyben az intézmények már nem pusztán tudást közvetítenek, hanem közvetlen gazdasági, társadalmi és innovációs hatásokat is generálnak (Lengyel–Leydesdorff, 2008). A negyedik generációs egyetem koncepciójának a lényege, hogy a globális versenyben az egyetemeknek nem csupán alkalmazkodniuk kell a helyi gazdaság és társadalom igényeihez, hanem proaktívan alakítaniuk is kell környezetüket. A negyedik generáció logikája tehát abban tér el a harmadiktól, hogy az intézmények aktív szerepet vállalnak térségük gazdasági és társadalmi folyamataiban, és ezzel közvetlenül hozzájárulnak a versenyképesség erősítéséhez. E megközelítés központi eleme a felelősségteljes kutatás és

innováció, amely a kutatás-fejlesztés társadalmi és etikai dimenzióira hívja fel a figyelmet (Owen et al., 2012).

Egyetemvárosok a fenntarthatóság és élhetőség metszetében

A településhálózat funkciókkal való ellátottsága viszonylag fejlettebb a Dunántúlon, léteznek olyan városok, amelyek megfelelő nagyságú infrastruktúrával rendelkeznek és potenciálisan alkalmasak egyetemvárosi funkciók betöltésére (Kovács et al., 2021). A Dunántúlon működő egyetemek (pl. Pécs, Veszprém, Győr, Kaposvár) már rendelkeznek olyan hagyományokkal, sokszínű képzési palettával, kulturális és gazdasági hálózattal, amelyek alkalmasak arra, hogy fenntarthatósági célokat is integráljanak. Fontosnak tartjuk, hogy ezek a városok nem csak önmagukba zárkózva fejlődjenek, hanem együttműködjenek a környező kis- és közepes településekkel (kiterjesztett vonzáskörzetükkel), az agglomerációs kapcsolatokkal (pl. ingázás, szolgáltatások megosztása, környezeti terhelések kezelése) és regionális szinten is koordinált stratégiákkal. A tanulmányban, a továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy az egyes városok milyen erőfeszítéseket tesznek a fenntarthatóság tekintetében a város és az egyetem vonatkozásában; milyen hasonlóságok és milyen főbb differenciák találhatók a négy elemzett város esetében. A bemutatásra kerülő városok között kettő határtérségben (egy nyugati és egy déli), illetve kettő az ország belső periferiájában, az OFTK (2014) alapján agglomerálódó övezetben találhatók.

A fenntarthatóság tekintetében a dunántúli városok főként a környezeti kihívásokat tekintették elsődlegesen megoldandó tényezőnek (*1. táblázat*); a zöld közlekedés kialakítását: a közösségi közlekedés összehangolását (mind a helyi járatokat, mind a vasúti, távolsági buszközlekedést tekintve), kiépítésre kerültek a kerékpárutak, kerékpártárolók, illetve az elektromoskerékpár-rendszerek, több gyalogos zónával, sétáló utcával egyetemben. A városi zöldterületek fejlesztésével a szubjektív jóllét érzete javul ezen városrészekben, amely egyszerre szolgálja a környezeti és a szociális, társadalmi fenntarthatóság megvalósulását. Hasonlóan, a közösségi terek kiépítése az egyetemeken, egyetemi parkokban és közvetlenül az egyetemi negyedekben.

1. táblázat: Fenntarthatósági dimenziók az egyetemvárosokban

Dimenziók / Városok	Győr	Kaposvár	Pécs	Veszprém
Energiahatékonyság	+++	++	++	++
Zöld közlekedés				
• tömegközlekedés összehangolása	+++	+++	+++	++
• kerékpárút	+++	++	+++	++
• gyalogos zónák	+++	+	++	++
Városi zöldterület szigetek	+++	++	+++	++

Helyi lakhatás biztosítása	++	+	++	+
Közösségi terek biztosítása	+++	++	++	++
Kulturális programok	+++	+++	+++	+++

Forrás: a szerzők saját szerkesztése a városok, egyetemek honlapjai és saját tapasztalatok alapján.

Jelmagyarázat: + alig vagy egyáltalán nem jellemző az egyetemi karokra (az egyetemi városrészekre); ++ néhány karon (és a karokhoz kötődő városrészben) megvalósult; +++ szinte valamennyi karon (és városrészben) megvalósított elem.

Pécs, a Balkán kapujának tekintett város (Pap–Ács, 2024) már az Európa Kulturális Fővárosa címre való felkészülés előtt beépítette stratégiáiba a fenntarthatóság gondolatát. A 2013-as Integrált Városfejlesztési Stratégia a fenntarthatóság három típusára vonatkozóan fogalmazott meg ajánlásokat és elérendő célokat. 1) A gazdasági fenntarthatóság, amit az ipari tevékenységek újrapozicionálásával, újraiparosítással, a már 2005-ben a Pólus programban is megjelent elemmel, az innovatív egészségipar, környezetipar és a kulturális ipar fejlesztésével kívánt elérni, olyan kiegészítő feltételek mellett, mint a hatékony gazdasági és társadalmi erőforrás-allokáció, a megújuló, adósságspirállal megküzdő önkormányzati gazdálkodás, illetve a turizmus fejlesztése. 2) A környezeti fenntarthatóságra vonatkozóan a város és a közvetlen környezetében található természeti értékek és erőforrások védelme, a még fellelhető környezeti károk helyreállítása, az energiafelhasználás átalakítása, az energiahatékonyság növelése és a megújuló energia hasznosításra vonatkozó bővítés szerepelt a főbb pontok között. A város a parkolási rendszer fejlesztésén felül az egyéb mikromobilitást támogató infrastruktúra fejlesztésére vonatkozóan is számos javaslatot fogadott el. Mindezen dimenziókat elősegítendő 3) a társadalmi fenntarthatóság érdekében az egyenlőtlenségek csökkentésére vonatkozó célokat rögzített: egyes társadalmi csoportok segítése, a szakképzés és felnőttképzés minőségi fejlesztése, a fiatalok helyben maradásának ösztönzése és visszahívása, a társadalmi kohézió és a civil, nem állami szerepvállalás erősítése (Rácz et al., 2021). A fejlesztési koncepciók az elkövetkezendő években a belső motivációk által generált fejlődésre és a rugalmas alkalmazkodásra helyezték a hangsúlyt, amely egyszerre segítette a fenntarthatóság hármas gondolatkörének megvalósulását és megszilárdulását a városban. A dimenziók erősödése a kompakt város vízióját jelenítette meg már a 2021-es fejlesztési koncepcióban, ahol az elérhetőség, a jóllét és az elégedettség voltak a kulcsszavak (PMJV, 2021). Mindegyik dimenzió értelmezése kapcsolható a városban található egyetemi karokhoz, az egyetemi polgársághoz és általában az egyetem által generált infrastruktúrához és munkahelyekhez. A Pécsi Tudományegyetem, mint nagyfoglalkoztató ugyanolyan hangsúllyal van jelen a gazdasági fenntarthatóság dimenziójában, mint a dolgozók, oktatók és hallgatók generálta környezeti megújulás vagy éppen a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére vonatkozó koncepciók és ideák megalkotásában.

Győr esete jól illusztrálja a negyedik generációs egyetemek koncepciójának gyakorlati megjelenését. Egyrészt az egyetem műszaki alapokkal rendelkező profilja ösztönözte a

vállalkozói egyetemi átalakulást: infrastruktúra- és kapacitásfejlesztés valósult meg, külön projektek révén megerősödött a műszaki kutatás piaci hasznosításának igénye. Másrészt a Menedzsment Campus létrejött – amely olyan központ, ahol startup és spinoff vállalkozások támogatása, mentorálás, technológiatranszfer és korai fázisú innovációs projektek zajlanak –, világosan példázza, hogy az egyetem aktív szereplőként lép fel a helyi innovációs ökoszisztémában. Az egyetem tehát nemcsak a képzés és kutatás területén teljesít, hanem gazdasági és szervezeti innovációt is kezdeményez, vagyis maga alakítja társadalmi-gazdasági környezetét, nem csak alkalmazkodik hozzá (Makai–Rámháp, 2020; Világgazdaság, 2023). Győr esetében a fenntarthatósági célkitűzésekhez való kapcsolódás szervesen illeszkedik az egyetemhez, különösen az SDG 4 (minőségi oktatás), SDG 8 (tisztességes munka és gazdasági növekedés), SDG 9 (ipar, innováció és infrastruktúra), valamint az SDG 11 (fenntartható városok és közösségek) célok tekintetében (2. táblázat), erősíti annak projektszerű kapcsolatait, kutatás-fejlesztési irodákat hoz létre a város az egyetemi helyszíneken. Egy megvalósuló GINOP-beruházás által jött létre a Győri Tudományos és Innovációs Park, melynek célja, hogy tovább erősítse az egyetem és a térség gazdasági szereplőinek kapcsolatát, inkubációs környezetet nyújtson új kutatás-fejlesztési projektekhez, és tovább szélesítse a tehetséggondozás lehetőségeit is. A park révén az egyetem fő kutatási területeire építve kívánja ösztönözni a térség fejlődését (Világgazdaság, 2023). A városi és egyetemi szintű infrastrukturális beruházások – így a Győri Tudományos és Innovációs Park létrehozása – nemcsak a kutatási és vállalkozói környezet modernizálását szolgálják, hanem a város arculatát és diplomáciai vonzerejét is erősítik (Lengyel–Varga, 2018). A minőségi oktatás pillért több szempont alapján valósítja meg a Széchenyi István Egyetem: ösztöndíjprogramok, diákinnovációs projektek indítása révén. A hallgatói csapatok együtt dolgoznak a partnercégek és szervezetek által meghatározott fejlesztési feladatokon (úgy mint a hulladékgazdálkodás, körforgásos gazdaság, energiagazdálkodás témák) mentortanárok segítségével. A program multidiszciplináris készségeket fejleszt, és hozzájárul a tanulói kompetenciák szélesítéséhez. Indulása óta több mint 30 partnercéget, intézményt és közel 200 hallgatót vonzott.

2. táblázat: A globális célkitűzésekkel való kapcsolódási pontok az egyes városok stratégiáiban

Célkitűzések / Város	Győr	Kaposvár	Pécs	Veszprém
SDG 1 – A szegénység felszámolása	1	1	1	1
SDG 2 – Az éhezés megszüntetése	0	2	0	0
SDG 3 – Az egészséges élet és jóllét biztosítása	2	2	2	1
SDG 4 – Minőségi oktatás	2	1	2	1
SDG 5 – A nemek egyenlőségének megvalósítása	0	0	1	0
SDG 6 – A vízhez és a szanitációhoz történő hozzáférés	2	2	2	2
SDG 7 – A fenntartható energiához való hozzáférés	1	2	1	1

SDG 8 – Megfizethető munka és gazdasági növekedés	1	1	2	1
SDG 9 – Ipar, innováció és infrastruktúra	2	1	1	1
SDG 10 – Az egyenlőtlenségek csökkentése	1	1	1	1
SDG 11 – Fenntartható városok és közösségek	2	2	2	2
SDG 12 – Fenntartható fogyasztási és termelési rendszerek	1	2	1	0
SDG 13 – A klímaváltozás és hatásainak leküzdése	1	2	1	1
SDG 14 – A tengeri erőforrások fenntartható használata	Nem releváns			
SDG 15 – A szárazföldi ökoszisztémák, az erdők fenntartható használata, a sivatagosodás leküzdése, a talajromlás megállítása, a biológiai sokféleség csökkenésének megállítása	1	2	1	2
SDG 16 – Békés és befogadó társadalmak megteremtése, hatékony intézmények kiépítése	1	1	1	2
SDG 17 – A végrehajtási eszközök és a globális partnerség megerősítése	0	0	1	0

Forrás: szerzők saját szerkesztése.

Jelmagyarázat: 0: nincs kapcsolódás; 1: terv, stratégia elkészült (pilotprogramok); 2: megvalósult beruházás kapcsolódik hozzá.

A megfizethető munka és gazdasági növekedés pillérhez a területi innovációs platform (TIP-Győr-FIEK: Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ) és az egyetem vállalkozásösztönző tevékenysége (startupok, spinoffok, technológiatranszfer) kapcsolható, amelyek elősegítik mind a helyi vállalkozói kultúra, mind a foglalkoztatás bővülését főként gazdaságilag értékteremtő tevékenységekben. A FIEK tudást és támogatást nyújt az innovatív vállalkozási ötletek megvalósításához, szellemi alkotások védelméhez és előremutató együttműködések kialakításához. Feladatainak tervezésénél és megvalósításánál kapcsolatot tart, illetve együttműködik az egyetemi innovációs ökoszisztéma-szereplőkkel – különös tekintettel az Uni Inno Zrt. egyetemi innovációs hubra – és külsős szakmai partnerekkel egyaránt. Itt a hallgatók, oktatók, kutatók és piaci szereplők közösen formálják a jövőt, azaz egy előremutató és rendkívül értékes beruházást sikerült ezáltal megvalósítani (FIEK, 2025). A Fenntartható városok és közösségek pillér esetét tekintve a Science Park projekt olyan átgondoltan lett megálmodva és kialakítva, hogy a korábbi ipari telephely hasznosítása és új funkciókkal való feltöltése révén folyamatosan és fenntartható módon újul meg, valamint a diákok, kutatók és vállalatok együttműködését szolgálja a városi térben. A park kialakítása elősegíti a város infrastruktúrájának javítását, munkahelyek létrejöttét, a városi arculat és

közösségi tér fejlesztését is (Világgazdaság, 2023). A fenntarthatóság gondolköre a mikromobilitás terén is megfigyelhető a városban, a tudatos nevelés már kisgyermekkorban előtérbe került Győr városában, ahol az országban az elsők között vezették be a pedibusz és bicibusz programokat (Kézai, 2024).

Győr és Pécs, valamint az egyetemek kölcsönössége azt mutatja, hogy nemcsak reagálnak, hanem megelőző, előrelátó stratégiákat is alkalmaznak a működésben, fejlesztésben. A folyamatos monitoringot is biztosítják saját maga számára, amelyet az egyetemi honlapokon keresztül bárki követhet (sustainability.sze.hu; zoldegyetem.pte.hu/en/sustainability).

Kaposvár városfejlesztési törekvései az elmúlt évtizedben egyre inkább a fenntarthatóság, az élhetőség és a tudásalapú gazdaság irányába mozdultak el, ugyanakkor a város pozíciója még nem érte el a legfejlettebb magyar egyetemvárosok szintjét. Egyik kulcsfontosságú fejlemény a Kutatási és Innovációs Kompetenciaközpont létrehozása Kaposvár és a Magyar Agrár és Élettudományi Egyetem (MATE), valamint a gazdasági élet helyi szereplői közti együttműködésben, amelynek célja – az elméleti tudásbázis gyarapításán felül – olyan kutatások és innovációk támogatása, amelyeknek gazdasági, piaci és társadalmi hatása is van (Kapospont, 2025). A MATE kaposvári campusa az agrár- és élettudományi képzési profil révén erős potenciállal rendelkezik a fenntarthatósági célokhoz való hozzájárulásban, különösen az SDG 2 (Éhezés megszüntetése – fenntartható mezőgazdaság), az SDG 12 (Felelős fogyasztás és termelés) és az SDG 15 (Szárazföldi ökoszisztémák védelme) területén. A campus kutatási fókuszaiban megjelenik a precíziós állattartás, az élelmiszerlánc biztonsága, valamint a környezettudatos mezőgazdasági innovációk fejlesztése (MATE, 2024). Kaposvár az elmúlt években úttörő szerepet vállalt a megújuló energiák és a fenntartható városi energetika terén, amelyhez a MATE kutatásai szorosan kapcsolódnak. Radtke (2023) doktori értekezése részletesen elemezte a kaposvári távfűtési rendszer okos mérési adatait, és kimutatta, hogy az energiamenedzsment fejlesztése hozzájárulhat a városi szintű energiahatékonyság növeléséhez, valamint a szén-dioxid-kibocsátás csökkentéséhez. E kutatás közvetlenül kapcsolódik az SDG 7 – Megfizethető és tiszta energia és az SDG 11 – Fenntartható városok és közösségek céljaihoz (2. táblázat). A város és az egyetem közös munkája a biogáz hasznosításában, a CNG-buszok üzemeltetésében és a hulladékhő-felhasználásban a fenntartható urbanisztika jó gyakorlatának tekinthető, amelyet nemzetközi szinten is hivatkozási alapként említenek (IOSR Journal, 2021). 2016-ban Kaposvár elnyerte a Holnap Városáért Díjat Fenntartható városért kategóriában, amelynek odaítélésénél figyelembe vett szempontok a település komplex stratégiáját vizsgálták. Díjazták, hogy Kaposvár jövőképe a térségi erőforrásokra és együttműködésre alapoz, valamint célja, hogy egészséges családokban gyarapodó város legyen. Ennek érdekében a város nagy figyelmet fordít a környezetvédelemre és a fenntarthatóságra, mely a városfejlesztés, a várospolitikai számtalan területén megmutatkozik (Pályázat, 2016). Példaértékű az a program is Kaposvárott, amely a Fenntartható Mintaváros nevet viseli, és amit a köztársasági elnök is személyesen üdvözölt a városban. A program 2024 végén indult (első helyszíneként az országos összefogásnak) és segítségével összegyűjtik a lakosoktól a használt sütőolajat, amelyet utána feldolgoznak és üzemanyagot csinálnak belőle. Ugyancsak fontos az

Under 2 mozgalom is, amelynek célja, hogy a csatlakozók 1990-hez képest 2050-re legalább 80%-kal csökkentsék a károsanyag-kibocsátást. Ehhez csatlakozott első szóra Kaposvár és vezetésével az összes megyei jogú város. A város egy olyan mintaprojektet kíván központi támogatással megvalósítani, amely más európai városok számára is modell lehet. Az egyetem kutatói, helyi cégek már kifejlesztettek technológiákat a fennálló környezeti-vízügyi problémák megoldására. Így többek között van olyan, amely a levegő páratartalmából vizet tud előállítani, megoldják helyben a víz- és szennyvíztisztítást, illetve a hulladéktárolók mellett levő csurgalékvíz tisztítását (Kapospont, 2025). Egy másik fontos komponens a Fenntartható Városi Mobilitási Terv, amit azért dolgoztak ki, hogy a közlekedés fejlesztése a városfejlesztési projektekben különböző dimenziókat (környezeti, társadalmi, gazdasági) érintsen (Kaposvár FVMT, 2017). Ebben a tervben szerepelnek olyan elemek, mint a kerékpárosbarát fejlesztések, gyalogosbarát közterületek, tömegközlekedés-ösztönzés, amelyek mind az élhetőség javítását szolgálják (1. táblázat). A városban zajló közösségi fejlesztések is hozzájárulnak az élhetőséghez: például a Donneri városrészben közösségi infrastruktúra kialakítása (játsszóterek, közösségi terek felújítása), ami közvetlenül a lakossági életminőség javítását célozza. Ezek a lépések nem csupán fizikailag teszik vonzóbbá a várost, hanem erősítik a lakók helyhez tartozását, közösségi kötődéseit, ami része a városdiplomáciai narratívának is, hiszen az élhető város egyenlő a vonzó városképpel, mind a lakók, mind a befektetők, mind a külső partnerek számára (KAVU, 2021).

A város-egyetem kapcsolat diplomáciai szerepe is megmutatkozik: a MATE Kaposvári Campus Egészséges Világunkért – MATE Szabadegyetem programsorozata például azt a célt szolgálja, hogy a fenntarthatósági és egészségügyi ismereteket közérthető formában juttassa el a nagyközönséghez, erősítve ezzel az egyetem és a város, mint tudományos közösségi szereplők fenntarthatósággal szorosan összekapcsolódó imázsát (UNI MATE, 2025). Az egyetem és a város közötti kapcsolat alapvetően a helyi agrárgazdaság megújítására és a tudástranszfer támogatására épül. Kaposvár gazdasági múltja a feldolgozóiparhoz és az agráriumhoz kötődik, ezért a MATE szerepe különösen fontos a regionális értékláncok fenntartható modernizációjában. Emellett a campus egyre inkább próbál bekapcsolódni a globális innovációs trendekbe is, például az élelmiszeripari fenntarthatóság és a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás témáiban. A MATE aktív résztvevője az E³UDRES² európai egyetemi szövetségnek, amelynek keretében az intézmény a *human-centred innovation* és *challenge-based learning* koncepcióját alkalmazza a regionális fejlesztésben. A program lehetőséget nyújt a kaposvári campus számára, hogy hallgatókat és kutatókat nemzetközi projektekbe vonjon be, ezáltal erősítve a diplomáciai és szakmai láthatóságát. Ez a fajta integráció elősegíti az SDG 4 – Minőségi oktatás, valamint az SDG 17 – Partnerség a célok eléréseért célkitűzések megvalósítását, hiszen a város, az egyetem, a vállalkozások és a nemzetközi partnerek közösen alakítanak ki tudásalapú megoldásokat.

Magyarországon számos jó példát találhatunk arra vonatkozóan, hogy a város és a benne (vele együtt) működő felsőoktatási intézmény közötti együttműködés miként hat a helyi fejlődésre és a fenntarthatósági célok elérésére. Sikos T.–Szendi (2023) tanulmányukban a

hazai megyei jogú városok gazdasági és környezeti fenntarthatóságát elemezték a 8. Tisztességes munka és gazdasági növekedés, a 9. Ipar, innováció és infrastruktúra és a 11. Fenntartható városok és közösségek pillérek alapján. A szerzőpáros 5 klasztert alkotott, amelyek főként fejlődési dinamikájukban és élhetőségükben különböztetik meg a városokat egymástól. Az eredmények alapján Kaposvár megyei jogú város a fenntartható városok és közösségek (SDG 11) céljában jobban teljesít, mint néhány más város, de az ipar / innováció és infrastruktúra (SDG 9) terén van jócskán javítanivalója (Kaposvár, 2023). Az SDG 9 („ipar, innováció és infrastruktúra”) cél számos jelzőszámában nagyok a lemaradások a megyei jogú városok egy részénél. Az összesített teljesítménye alapján például Győr és Pécs is mindhárom vizsgált cél esetében kiemelkedő, átlag feletti értékekkel rendelkezik. Győrt az ország egyik leginnovatívabb, legdinamikusabban fejlődő városának tekintik, amit megalapoz a város kiváló oktatási háttere. Kaposvár, és meglepő módon Pécs a 4. „Ciklikus fejlődésű, átlagos körülményeket nyújtó városok”, míg Győr városa Veszprémmel együtt a legelső, „Legdinamikusabb és legélhetőbb városok” klaszterbe került.

Összegzés

A 21. század városfejlődési és felsőoktatási trendjei egyre szorosabban kapcsolják össze a városok élhetőségét, fenntarthatósági teljesítményét és gazdasági dinamizmusát az egyetemek jelenlétével és minőségével. A tanulmányban röviden áttekintettük, mely tényezők, fenntarthatósági dimenziók jelzik egy felsőoktatási funkcióval bíró regionális központ számára, hogy jó úton halad a fenntartható fejlődési célok megvalósítása érdekében. Győr példája rávilágított arra, hogy egy negyedik generációs egyetem nem csupán reagál a helyi társadalom és gazdaság igényeire, hanem aktívan formálja is azokat. Az intézményi proaktív szerepvállalás nemcsak a város versenyképességét erősíti, hanem a globális fenntarthatósági célok lokális megvalósítását is előmozdítja. Győr esete azt is mutatja, hogy az innovációs ökoszisztéma, az ipari partnerségek és a városi infrastruktúra összehangolt fejlesztése képes támogatni a negyedik generációs egyetemváros-modellt. Pécs egy olyan iskolaváros esetét tárta elénk, amelynek történelmi múltja előre vetítette a fenntarthatósági elképzeléseket, mivel állandó megújulása, fejlődése magában hordozta a változtatásra való képességét is. Pécs rendkívüli mértékben helyez hangsúlyt nemcsak a környezeti, hanem a társadalmi fenntarthatóságra is. Kaposvár és Veszprém ugyanakkor jelenleg inkább az átmenet állapotában van. Kaposváron a MATE Kaposvári Campusa tudatosan igyekszik tudományos és innovációs bázist építeni, de a város gazdasági és közlekedési adottságai, valamint nemzetközi pozíciója még nem elég erősek a magas szintű tudásalapú gazdaság támogatásához. Veszprém városa a Pannon Egyetem tudásbázisának és az Európa Kulturális Fővárosa projektnek köszönhető megújulás miatt újra felkerült mindenki mentális térképére. A város földrajzi elhelyezkedése és a gazdaság természeti adottságai miatt kiemelt hangsúlyt fordít a környezeti fenntarthatóságra, a városi ökoszisztéma tudatos ápolására. A gazdasági fenntarthatóság vonatkozásában mindegyik városra helytálló, hogy olyan hallgatói ösztöndíjprogramokat és startup-támogatásokat vezetett be, amelyek komoly preventív szerepet töltenek be a tudáselvándorlás mérséklésében. Ezeken

túlmenően a helyi vállalkozásokkal és a városvezetéssel közös kezdeményezések az egyetem proaktív társadalmi-gazdasági szerepvállalását hangsúlyozzák. Úgy véljük, hogy mind a négy város, bár más-más fázisában van a fenntarthatósági kezdeményezéseknek, jó példaként szolgálhat az ország valamennyi egyetemvárosa számára.

Köszönetnyilvánítás

Horeczki Réka az alábbi projekthez kötődően végezte a kutatómunkát: A 146411 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K-23 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Irodalomjegyzék

- Beluszky, P.–Sikos, T. T. (2020). *Városi szerepkör, városi rang*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
- Buskó, T. L. (2024). Az okos fenntartható város fogalma a hazai tervezési gyakorlatban. *Polgári Szemle*, 20 (1–3): 75–88. <https://doi.org/10.24307/psz.2024.0807>
- Egyed, I.–Horeczki, R. (2024). A városi hatalom és az emberi jogok – Közös metszetek, szervezetek, szövetségek. *Területfejlesztés és Innováció*, 17 (3): 4–20. <https://doi.org/10.15170/terinno.2024.17.03.01>
- ENSZ (2015). A/RES/70/1 – Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. <https://undocs.org/en/A/RES/70/1>
- European Commission (2011). *Cities of tomorrow: Challenges, visions, ways forward*. Brussels: Directorate–General for Regional Policy. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/studies/citiesoftomorrow/citiesoftomorrow_final.pdf
- FIEK (2025). A Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ hivatalos honlapja. <https://fiek.sze.hu/bemutatkozas>
- Gál, Z. (2016). Egyetem és a város. *Educatio*, 2: 220–233. http://epa.niif.hu/01500/01551/00096/pdf/EPA01551_educatio_2016_2_220-233.pdf
- Gehl, J. (2014). *Élhető városok*. Budapest: TERC.
- Hajdú, Z.–Horeczki, R.–Rácz, Sz. (2017). Changing settlement networks in Central and Eastern Europe with special regard to urban networks. In: Lux, G.–Horváth, Gy. (szerk.) *The Routledge Handbook to Regional Development in Central and Eastern Europe*. New York – London: Routledge, pp. 123–140. <https://doi.org/10.4324/9781315586137-8>
- Hajnal, K. (2009). “Rethink”: Fundamental Aspects of Sustainable Development. *World Futures*, 65 (5–6): 330–341. <https://doi.org/10.1080/02604020903021313>
- IOSR Journal (2021). Relation between Urban energy systems – analysis of smart metering district heating system of Kaposvár and sustainability. *IOSR–JESTFT*, 15 (3): 59–65.

- Jabareen, Y. R. (2006). Sustainable urban forms: Their typologies, models, and concepts. *Journal of Planning Education and Research*, 26 (1): 38–52.
<https://doi.org/10.1177/0739456X05285119>
- Jancsó, T.–Szalkai, G. (2017). A magyarországi felsőoktatási vonzáskörzetek jellemzői, az intézmények elérhetősége és a középiskolák szerepe a jelentkezőkben. *Földrajzi Közlemények*, 141 (4): 370–385.
- Kapospont (2025). Kapospont hivatalos honlapja. https://kapos.hu/hirek/gazdasag/2025-06-19/eletkepes_kutatasokkal_a_fenntarthato_jovoert.html
- Kaposvár FVMT (2017). Fenntartható Városi Mobilitási Terv.
https://kph.kaposvar.hu/data/dl/nagyprojektek/sump/mobilitasi_terv_0616.pdf
- KAVU (2021). Kaposvári Városüzemeltetési Nonprofit Kft. hivatalos honlapja.
<https://www.kavu.hu/projekt>
- Kézai, P. K. (2024). Fenntartható iskolába járás Magyarországon: Pedibusz és bicibusz pilotprogramok szerepe napjainkban. *Civil Szemle*, 21 (1): 71–89.
- Kovács, Z.–Beluszky, P.–Tóth, G.–Egedy, T. (2021). Városok. In: Kocsis, K. (szerk.) *Magyarország Nemzeti Atlasza: Társadalom*. Budapest: HUN-REN CsFK Földrajztudományi Intézet, pp. 116–127.
- Kaposvár (2023) #KPSVR (Kaposvár) hivatalos honlapja. https://kpsvr.hu/cikk/2023-02-22_ksh-kaposvar-az-egyik-legelhetetlenebb-megyei-jogu-varos-magyarorszagon
- Laki, I. (2017). Egészséges települések – egészséges lakók. *Belvedere Meridionale*, 29 (2): 54–65.
- Lengyel, B.–Leydesdorff, L. (2008). A magyar gazdaság tudásalapú szerveződésének mérése. Az innovációs rendszerek szinergiáinak térbelisége. *Közgazdasági Szemle*, 55 (6): 522–547.
- Lengyel, I.–Varga, A. (2018). A magyar gazdasági növekedés térbeli korlátai – helyzetkép és alapvető dilemmák. *Közgazdasági Szemle*, 65 (5): 499–524.
- Lukovics, M.–Zuti, B. (2014). Egyetemek a régiók versenyképességének javításáért: „negyedik generációs” egyetemek? *Tér és Társadalom*, 28 (4): 77–96.
<https://doi.org/10.17649/TET.28.4.2587>
- Lukovics, M.–Zuti, B. (2015). New Functions of Universities in Century XXI Towards "Fourth Generation" Universities. *Transition Studies Review*, 22 (2): 33–48.
<https://doi.org/10.14665/1614-4007-22-2-003>
- Makai, A.–Rámháp, Sz. (2020). Tőkealapok és vállalkozó egyetemek a lokális innovációs térben. Lengyel és magyar egyetemek friss tapasztalatai. *Polgári Szemle*, 16 (4–6): 379–392. <https://doi.org/10.24307/psz.2020.1030>
- MATE (2024). *Sustainable Development Goals at MATE*. Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem. <https://en.uni-mate.hu/sustainable-development-goals-sdgs->
- Nagy, Sz. (2023). Az egyetemi fenntarthatóság hallgatói észlelésének mérése. *Marketing & Management*, 57 (Klsz. EMOK 2): 35–44.
<https://doi.org/10.15170/MM.2023.57.KSZ.02.04>

- NKFI (2025). Kaposvár – A klímaváltozás kedvezőtlen hatásait ellensúlyozza az egyetem projektje a szarvasmarhatartásban. <https://nkfi.gov.hu/hivatalrol/online-sajto/kaposvar-klimavaltozas>
- OFTK (2014). Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció: Nemzeti fejlesztés 2030. http://www.terport.hu/webfm_send/4616
- Owen, R.–Macnaghten, P.–Stilgoe, J. (2012). Responsible research and innovation: From science in society to science for society, with society. *Science and Public Policy*, 39 (6): 751–760. <https://doi.org/10.1093/scipol/scs093>
- Pályázat (2016). Kaposvár fenntartható városi mobilitási terv készítése; TOP–6.4.1–15–KA1–2016–00001. <https://www.palyazat.gov.hu/eredmenyek/tamogatott-projektek/649250201>
- Pap, N.–Ács, M. (2024). Pécs and the Balkans – higher education functions. *Deturope* 16 (3): 9–35.
- PMJV (2021). Pécs Megyei Jogú Város Fenntartható Városfejlesztési Stratégiája 2021–27. https://pecs.hu/app/uploads/2024/04/FVS_Pecs_240206.pdf
- Rácz, Sz.–Kovács, S. Zs.–Horeczki, R. (2021). Pécs. In: Rechnitzer, J.–Berkes, J. (szerk.) *Nagyvárosok Magyarországon*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, pp. 207–218.
- Radtke, U. (2023). *Urban energy systems – analysis of smart metering district heating system of Kaposvár*. Thesis. Kaposvár: Magyar Agrár– és Élettudományi Egyetem. <https://doi.org/10.54598/002700>
- Rechnitzer, J.–Páthy, Á. (2022). *Nagyvárosok Kelet- és Közép-Európában*. Budapest – Győr: Publikon Kiadó.
- Rechnitzer, J. (2016). *A területi tőke a városfejlődésben. A Győr-kód*. Pécs: Dialóg Campus.
- Schmeller, D. (2024). *Városok versenye a fenntarthatóságért: Az Európa Zöld Fővárosa díjra jelentkező városok politikai, környezeti és élıhetőségi elemzése*. Doktori disszertáció. Pécs: PTE Földtudományok Doktori Iskola.
- Sikos, T. T.–Szendi, D. (2023). A hazai megyei jogú városok gazdasági és környezeti fenntarthatóságának mérése, 2020–2021. *Területi Statisztika* 63 (1): 88–124. <https://doi.org/10.15196/TS630104>
- UN HABITAT (2016). The New Urban Agenda. <https://habitat3.org/the-new-urban-agenda/>
- UNI MATE (2025). Kaposváron indul az „Egészséges Világunkért – MATE Szabadegyetem”. Magyar Agrár– és Élettudományi Egyetem. https://uni-mate.hu/mate_rss/-/asset_publisher/06QSw2gupx0G/content/kaposv%C3%A1ron-indul-az-%E2%80%9Eeg%C3%A9szs%C3%A9ges-vil%C3%A1gunk%C3%A9rt-mate-szabadegyetem-/20123
- URBACT (2022). Fenntarthatóság és digitalizáció – Városfejlesztés szakszerűen konferencia előadásai. 2022. december 7. <https://www.youtube.com/watch?v=iGGzks5j0W4>

Világgazdaság (2023). Átadták a Széchenyi István Egyetem Győri Tudományos és Innovációs Parkját.

<https://www.vg.hu/vilaggazdasag-magyar-gazdasag/2023/11/atadtak-szechenyi-istvan-egyetem-gyori-tudomanyos-es-innovacios-parkjat/>

A Bánság és a Balkán társadalmi-gazdasági kapcsolatainak sajátos képei a századfordulón

Kókai Sándor¹

Bevezetés

A Bánság Közép-Európa délkeleti pereme és egyben a történelmi Magyarország közel harmincezer négyzetkilométernyi (28.523 km²) kiterjedésű történelmi régiója, amely évszázadokon keresztül áramlási kaput és hidat is jelentett a közép-európai és a balkáni (kiszárai) civilizációk között. E kultúrkörök anyagi és szellemi javainak áramlási pályái az Al-Duna mentén fonódtak egybe, amelyek sajátos lenyomatai a 20. század elejéig meghatározóak maradtak. Azonban vizsgált időszakunkban is érvényesült az aszimmetria, melynek értelmében a gazdasági kapcsolatok a Balkán számára voltak fontosabbak, s az első világháború előtt a balkáni régió exportjának 18%-a került Magyarországra (Demeter, 2018). Az okok között említhetjük a kiegyezést követő gazdasági fellendülést, az Al-Duna (Vaskapu) szabályozását, illetve a kiépülő vasúti összeköttetést Szerbiával és Romániával, amelyek jótékonyan hatottak a kapcsolatok elmélyülésére és sokoldalúságára egyaránt.

A társadalmi-gazdasági folyamatok komplex szintéziséből több tanulmányt ismerünk (Jankó, 1972; Tinku-Szathmáry, 1989; Kókai, 2014a, 2014b), e tanulmányban azonban eltekintek – nem rendhagyó módon – az országos politika által determinált kapcsolatok bemutatásától (Faludi, 1917; Fodor, 1917a, 1917b; Hajdú, 2003; Szávai, 1917; Szögi, 1991). Sőt, még csak nem is a nagyobb városok (Temesvár, Pancsova, Versec stb.) 20. század eleji szellemi kisugárzó szerepét és jelentőségét (verseci ortodox püspökség, temesvári Balkán Iroda stb.) elemzem. Mindössze az említett folyamatok lokális leképeződéseit – a hétköznapi kapcsolatok szintjén – villantom fel, azaz ahhoz nyújtok adalékokat, hogy az Al-Duna menti lakosok hogyan élték meg geostratégiai helyzetüket a mindennapok valóságában. Egy általam kiválasztott település, Orsova etnikai-nyelvi és vallási-kulturális jellemzői mellett, három pillanatképének elemeit – átvitt értelemben –, mint egy-egy anizszot, komplexitásában értékelek. Mindezek együttesen érzékeltetik a kultúrák egymásra hatásának elméleti lehetőségeit és gyakorlati megvalósulását egyaránt. A hivatalos politika ugyanis Tisza Kálmán 1508/1875. számú belügyminiszteri körrendeletével erősen korlátozta a politikai és nemzetiségi egyesületek tevékenységét. A nemzetiségek számára tiltotta a politikai egyletek alapítását, illetve kizárólag irodalmi és közművelődési intézményeket hozhattak létre (Casinó,

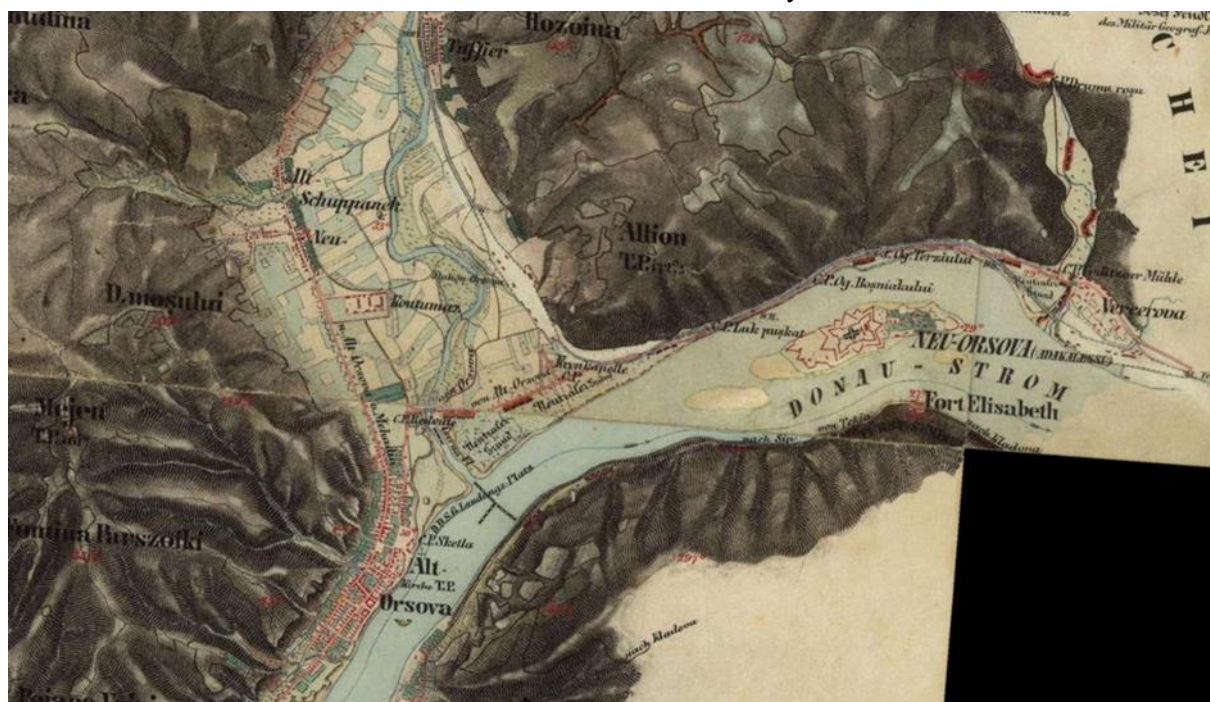
¹ Főiskolai tanár, Nyíregyházi Egyetem, Környezet- és Természettudományi Intézet, Földrajz és Turizmus Intézeti Tanszék; kokai.sandor@nye.hu

Betegségélyezés, Dalárda stb.), a helyi társadalom igényeinek spontán kifejeződésére. Mindebből következik, hogy olyan szervezetek, amelyek az országhatáron átnyúlva fejtettek volna ki társadalmi-kulturális, esetleg politikai tevékenységet, eleve nem léteztek.

Orsova a századfordulón

Orsova már a rómaiak idején is fontos erődített hely (Dierna) volt, mivel ott fekszik, ahol a dunai vízi úttal a Cserna-patak völgyének szárazföldi útja találkozik. A Szretinye-hegység keleti lábánál, az itt északkeletre tartó Duna bal partján terült el Ó-Orsova egykori mezőváros (1886-tól nagyközség) Krassó-Szörény vármegye délkeleti szegletében (1. ábra). A vasút kiépülése (1878), az Al-Duna újabb szabályozása (1890-98), a Katonai Határőrvidék közigazgatásának polgárosítása (1873) és az állami hivatalok megerősödése együttesen a magyar nyelvű középosztály megjelenésével jártak együtt Orsován is. Az Osztrák-Magyar Monarchia délkeleti peremén fekvő Orsova – a „magyar Gibraltar” mentén fekvő „Kelet kulcsa” (Czirbusz, 1904) – 1910-ben járási szolgabírói hivatal és bíróság, magyar királyi erdőhivatal, fővámhivatal, belépő állomás (veszteglő), állami állatorvos és csendőrszakszparancsnokság székhelye volt. Az Al-Duna-szabályozás központja Orsova, s ide került az Al-dunai Magyar Királyi Művezetőség, amely később Hajózási Hatóságként intézményesült. A településen adóhivatal, pénzügyőrbiztos, kórház, tanonciskola, takarékpénztár, gázgyár és fűrészmalom is működött. Az 1900-as évek elején jelentős hajójavító műhelye és sörgyára is volt. Az 1879-ben létrejött (magyar nyelvű) állami fiú- és leányiskola fejlődése töretlen, s igény merült fel magasabb szintű továbbfejlesztésére.

1. ábra: Orsova és közvetlen környéke

Forrás: Második Katonai Felmérés térképkivágata.

Közlekedésföldrajzi helyzetét jelzi, hogy egyrészt végállomása volt a Magyar Királyi Államvasutak Temesvár–Lugos–Karánsebes–Orsova vonalának, melyhez itt csatlakozott a vercirova-bukaresti vasút. Gőzhajózása is igen élénk. Lakói jelentékeny halászatot űztek, s nagy hírre tett szert az orsovai vizakaviár. A Cserna folyón túl volt a méltán híres Magyarok Nagyasszonya-kápolna, az ún. Korona-kápolna, melyet 1855-ben építettek az Allion-hegy (tszf. 326 m) lábánál, ahol 1853. szeptember 8-án az 1849 augusztusában elásott magyar Szent Koronát megtalálták.

Orsova lakosságának etnikai-nyelvi sajátosságai

A város társadalmának etnikai-nyelvi összetétele sajátos helyzetét tükrözte, amelyben a balkáni elemek és a közép-európai tradíciók egyaránt kitapinthatóak voltak. Az etnikai-nyelvi és a vallási sokszínűség ellenére sem beszélhetünk multikulturalizmusról, az interkulturalizmust a települési tér jól tagolt elkülönülése és a tradicionális társadalmi hierarchia továbbélése jellemezte. A dualizmus évtizedeiben a németek megőrizték relatív többségüket, s az államalkotó magyarsággal együtt irányították e határszéli kisvárost. A település megtartotta nemzetközi és főként német jellegét, és a nagyrészt ideiglenesen – a Vaskapu-szabályozás, mint munkalehetőség és magas jövedelem mágnesként hatott – itt dolgozó középosztályt is csak gyengén érintette a magyar asszimiláció (1–2. táblázat).

1. táblázat: Orsova lakosságának etnikai-nyelvi összetétele 1880–1910 között (fő)

Év	Össz.	Magyar	Német	Román	Szerb	Horvát	Szlovák	Egyéb	Beszélni nem tud
1880	3381	499	1390	974	154		28	242	99
1890	3564	714	1472	985	140	15	16	222	-
1900	4610	1207	1835	1165	180	-	36	217	-
1910	5795	1870	2015	1360	262	22	43	223	-

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai Sándor.

2. táblázat: Orsova lakosságának etnikai-nyelvi összetétele 1880–1910 között (%)

Év	Össz.	Magyar	Német	Román	Szerb	Horvát	Szlovák	Egyéb	beszélni nem tud
1880	100	14,8	41,1	28,8	4,5		0,8	7,2	2,9
1890	100	20,0	41,3	27,6	3,9	0,4	0,4	6,2	-
1900	100	26,1	39,7	25,2	3,8	-	0,5	4,7	-
1910	100	32,3	34,8	23,5	4,5	0,4	0,7	3,8	-

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai Sándor.

Orsova 1910-ben jelenlévő népességéből (5.795 fő) vizsgálatunk szempontjából két csoport kiemelendő, egyrészt a katonaság magas száma (257 fő), másrészt a külföldi honos, azaz külföldi állampolgárságúak viszonylag magas értéke (317 fő; 5,5%). Ez utóbbi tény azért is

fontos hangsúlyozni, mert jól mutatja az orsovai társadalom nyitottságát, többek között a Balkán irányába is. A regionális összehasonlítás még jobban érzékelteti mindezt, mert Krassó-Szörény vármegyében ettől magasabb arányt csak három ruszin telep faluban (Istvánhegy: 203 fő; 80,9%, Kisszécsény: 62 fő; 15,3%, Forrásfalva: 35 fő; 5,9%) ért el a külföldön honos népesség aránya. A bánsági régió 804 települése közül – a fentiekén túlmenően – mindössze Herkulesfürdön (23 fő; 4,4%), Mehádián (75 fő; 3,0%), Tuffáson (25 fő; 2,8%), Temesváron (1.925 fő; 2,6%), Nagyzsupányban (32 fő; 2,0%) és Pancsován (335 fő; 1,6%), illetve a Krassó-szörényi iparvidék néhány településén, a cseh-morva (Stájerlakanina: 354 fő; 2,8%, Dormány: 23 fő; 2,1%) és olasz (Nadrág: 50 fő; 2,6%) iparosok és vállalkozók miatt emelkedett a jelenlévő népesség 1,5%-a fölé a külföldi állampolgárok aránya. Természetesen meg kell említeni Ada Kaleh-t, azaz „Török-Orsova” lakóit (505 török), akik különleges jogokkal rendelkeztek, például adó- és vámmentességet élveztek, és nem sorozták be őket.

A fenti adatok is jelzik, hogy Orsován és a környező falvakban (pl. Tuffás, Nagyzsupány stb.) a jelenlévő és letelepedett külföldi állampolgárok (elsősorban románok, szerbek és részben bolgárok) egy olyan mobilis hajós-kereskedő csoportot is jelentettek, akik Közép-Európa és a Balkán szellemi-anyagi értékeinek kicserélésében játszottak igen fontos szerepet. Orsova társadalmában – a magyar nyelvű középosztály megjelenésével és megerősödésével párhuzamosan – a román határőr-halász és a német nyelvű határőr-katonatiszti elemen kívül egyre jelentősebbé vált egy nemzetközi, magán- és állami hivatalnoki réteg, amely sűrűn cserélődött, azonban a külföldi állampolgárok döntő részét ők adták.

Orsova lakosságának vallási-kulturális sajátosságai

A helyi politikai képviselet hiányában a bánsági szubkultúrák élén az adott egyházak álltak, amelyek körül gravitáltak saját társadalmi, kulturális és gazdasági egyesületeik, s ezek az alapszabályban rögzített célkitűzéseiken felül sok esetben az adott szubkultúra informális politikai fórumaiként is működtek. Orsova társadalmának vallási-kulturális tagolódását és a kötődéseket is ez határozta meg (3–4. táblázat). Azonban Orsován – elsősorban a partikuláris gazdasági érdekeltségek miatt – át tudták törni a közösségi társadalmi határokat, s így azok a nemzetiségi csoportokból származó kereskedők vagy iparosok – saját hasznuktól vezérelve – beléptek a magyar hatalmi érdekeltségű érdekvédelmi szervezetekbe is, sokszor saját nemzeti érdekeik rovására. Így nem ritkák azon esetek (az Orsova és Vidéke c. hetilap tudósításai szerint), amelyekben a kormányzati kontroll alatt álló szervezetek taglistáin szerepelnek a nemzetiségi népcsoportok elitjei is.

A vallási összetétel tekintetében figyelemre méltó, hogy a római katolikus vallású lakosság (magyar, német) lassú térnyerése mellett is fennmaradt – sőt a reformátusok és izraeliták beköltözésével fokozódott – Orsova vallási sokszínűsége, amelyet Ada Kaleh török lakossága tovább színesített. Az orsovai társadalom etnikai-nyelvi és vallási-kulturális sokszínűsége – amely a bánsági nagy- és középvárosok tradicionális jellemzője volt (Kókai, 2010) – alapján joggal vetődik fel a kérdés: hány arca lehet az Al-Dunának, illetve Orsova városának? E kérdés

megválaszolásához is nyújthat segítséget a korabeli orsovai kulturális egyesületek és folyóiratok tanulmányozása és tartalmuk értékelése.

3. táblázat: Orsova lakosságának vallási összetétele 1870–1910 között (fő)

Év	Össz.	Római	Görög	Ortodox	Evang.	Ref.	Izraelita	Egyéb
		katolikus						
1870	1.555	723	8	767	37	6	13	1
1880	3.381	1.914	21	1.146	101	65	131	3
1890	3.564	1.948	76	1.087	158	100	191	4
1900	4.610	2.657	13	1.377	139	208	208	8
1910	5.795	3.339	58	1.658	224	236	253	27

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai Sándor.

4. táblázat: Orsova lakosságának vallási összetétele 1870–1910 között (%)

Év	Össz.	Római	Görög	Ortodox	Evang.	Ref.	Izraelita	Egyéb
		katolikus						
1870	100	46,5	0,5	49,3	2,4	0,4	0,8	0,1
1880	100	56,6	0,6	33,9	3,0	1,9	3,9	0,1
1890	100	54,7	2,1	30,5	4,4	2,8	5,4	0,1
1900	100	57,6	0,4	29,8	3,0	4,5	4,5	0,2
1910	100	57,6	1,0	28,6	3,9	4,1	4,4	0,5

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerk. Kókai Sándor.

Orsova kulturális intézményei és folyóiratai

Az egyesületek a civil szféra azon intézményei is voltak, amelyek a helyi társadalmi, gazdasági és kulturális igények mellett a modernizációs folyamat egyik indikátoraként jelentek meg. Az 1870-es évek dualista Magyarországa „egyesületalapítási lázban” égett (1862: 575 db, 1878: 3.995 db), sorra alakultak a legkülönbözőbb egyesületek (Vargha, 1880), s e folyamat Orsovát sem kerülhette el (olvasóegylet, templomi kórus stb.), mint ahogy azok problémái sem; különösen az úri Casinó ügyével foglalkozott gyakran a hetilap: „...*Virágozik Orsován is egy Casino, a román, a magyar pedig megbukott...*” (Orsova és Vidéke, 1896. május 21: 3).

A különböző egyesületek alapítása (Magyar Nyelvterjesztő Egyesület, Dalárda, Casinó stb.) mellett a folyóiratalapítások orsovai eredménye, hogy 1873-tól rendszeresen megjelent a német nyelvű *Orsovaer Wochenblatt* című hetilap. Az első magyar nyelvű folyóirat 1895-ben jelent meg, ez az *Orsova* (1896–1920: *Orsova és Vidéke*) c. hetilap. A hetilap meglepő őszinteséggel írt – a temesvári Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület megalakulásának apropóján – arról, hogy miért is van szükség a magyar közművelődési egyesületekre és folyóiratokra a Délvidéken: „...*A Délvidéknek eme délvidéke (a Titel és Orsova közötti Duna-balpart; szerző megj.) csak a Duna által védett őrvidek, minden egyéb,*

csak magyar nem. Nem magyar nyelvben, s talán jelentékeny számban, érzelemben sem...” (Orsova és Vidéke, 1897. február 28: 3).

Az Orsova és Vidéke c. hetilap számunkra kiemelkedő forrásértékkel rendelkezik, mert lapszámaait áttanulmányozva feltárultak azok a lokális és regionális kapcsolatok, amelyek jelzik Orsova helyét és szerepét a közép-európai társadalmi-gazdasági struktúrában. A „Kelet Kulcsa” nemcsak a kereskedelmi kapcsolatok egyik ütőerének számító Al-Duna legfontosabb kikötője volt, hanem az árucserre olyan kitüntetett pontja, ahol a heti piacokhoz és országos vásárokhöz is kötötte integrálódott és kikristályosodott egyfajta (inter)kulturális jelleg. Az árucserre maga is annyi és oly sokféle kulturális tényezőt ölel fel, hogy azok rendszerbe foglalásából megismerhető az adott közösség teljes anyagi és szellemi kultúrája (Csoma, 1988; Andrásfalvy, 1982).

A továbbiakban az Orsova és Vidéke c. hetilap alapján három olyan pillanatképet mutatok be, amelyek jelzik a város helyét és szerepét közép-európai és balkáni kontextusban egyaránt. Azonban e pillanatképek sem lehetnek teljesek, mindössze olyan determináns társadalmi-gazdasági állapotrajzok, melyek jelezhetik azt a sokszínűséget, amelyek Közép-Európa és a Balkán határzónáinak sajátos arculati elemeit képezhették.

Pillanatképek Orsováról

A pillanatképek kiválasztása önkényes, s nem nélkülözheti a szubjektív megítélést, azonban – véleményem szerint – bepillantást nyerhetünk az orsovai ünnep- és hétköznapok olyan valóságába, amelyek leképezik és reálisan bemutatják e határszéli kisváros példáján keresztül a lokális és regionális kapcsolatrendszereket. A hetilap hasábjain a társadalmi-gazdasági kapcsolatok áramlási pályái és termékeik mennyiségi értékei egyaránt feltáruznak előttünk.

Orsova ünnepi díszben

A Vaskapu-csatorna ünnepélyes átadása (1896. szeptember 27.) egy olyan pillanat volt Orsova életében, amelynek okán méltán került a folyóiratok címlapjaira e határszéli kisváros. Az Orsova és Vidéke c. négyoldalas hetilap részletesen foglalkozik az előkészületekkel, az ünnepség lefolyásával és hatoldalal külön számmal (1896. szeptember 29.) tisztelt az esemény előtt (1. kép). A teljesség igénye nélkül néhány idézet e lap vezércikkeiből és tárcarovatából sokoldalúan mutatja be az esemény menetét és jelentőségét.

„...Nincs uralkodó Európában, akit népe oly meleg szeretettel ölelne körül, mint a magyar apostoli királyt a magyar nemzet. Örömlenket tetőzi még az, hogy a barátságos szomszéd államok királyait is üdvözölhetjük körünkben, mert az Ő jelenlétük nem csak a végrehajtott szabályozási mű nemzetközi jelentőségét dokumentálja, hanem a szomszédos államokkal való érintkezés barátságos voltának is újabb záloga...” (Orsova és Vidéke, 1896. szeptember 20, Orsova készülődése).

„...A meghívottak között van a román király és kísérete, a szerb király és kísérete, a magyar kormány tagjai, az egyházi méltóságok, úm. a csanádi püspök, a lugosi görög kat. püspök, a verseci püspök, az aradi és a karánsebesi püspök, az evangélikusok, a reformátusok és az

izraeliták egyházi vezetői. Meghívót kaptak a vármegyék (Arad, Hunyad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény) és törvényhatóságok (Arad, Temesvár, Versec és Pancsova szabad királyi városok) főispánjai és kíséretük mellett Orsova város vezetői és a két orsovai hetilap főszerkesztője is...” (Orsova és Vidéke, 1896. szeptember 26, Orsova ünnepe).

„...a király különvonattal szombaton 15-kor érkezett, az orsovai pályaudvaron elsőként Jakabffy Imre, Krassó-Szörény vármegye főispánja üdvözölte, majd ellépett a díszszázad előtt, miközben mozsárágyúk durrogása és a lakosság szünni nem akaró éljenzése hallatszott...” (Orsova és Vidéke, 1896. szeptember 29: klsz. Fejedelmek találkozása és a Vaskapu-csatorna megnyitása).

Az 1896. szeptember 29-én megjelent ünnepi különszám az egész ceremónia részletes menetét leírja, ettől itt és most eltekintünk, de érdemes egy-két részletet kiemelni. Például azt, hogy a szept. 27-i ünnepségen megjelent a Vaskapu-csatorna szabályozását részletező könyv (Daniel E. Gonda B.: *Az Al-Dunán végzett munkálatokról*), melynek francia nyelvű változatát kapták azok a vendégek (többek között Sándor szerb és Károly román király is), akik a Ferenc József, a József Károly és a Zsófia nevű hajókon elsőként behajóztak a szerb oldalon kialakított Vaskapu-csatornába. Egy másik momentum is említést érdemel, mégpedig az a gesztus, amelyet Ferenc József gyakorolt: 1896. szept. 28-án viszonzta Károly király látogatását, aki Őt Craiovában fogadta.

I. kép: Hajózási csatorna a Vaskapunál

Forrás: Zempléni Múzeum szerencsi képeslapgyűjteménye.

Az orsovai piacok és vásárok

Orsova 1874-ben hétfőn és csütörtökön tartandó hetipiacokra, 1877-ben évi két országos vásár tartására nyert jogot. Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmtárában áttanulmányoztam az Orsova és Vidéke c. folyóirat 1896–1904 közötti lapszámait, s rendszerbe foglaltam többek között az orsovai piacokon és vásárokon megjelenő termékek körét. A vásárokon nyelvi érintkezések révén bontakozik ki leginkább az átadás-átvétel ténye, s e tekintetben az is fontos, hogy az eladók körét is alaposabban megvizsgáljuk. A vásár és piac mindig egyfajta gyűlés is,

a közélet színhelye. A vásárok népe jól értesült. Ismereteit szívesen adta át, mondta el árucserapartnerének. Nem csoda, ha a vásárokat és piacokat alkotó közösség a történelmünk során többször is a vásárokon és piacokon nyilatkozott meg, olykor drasztikus formában.

Az említett helyi sajtóban közreadott előzetes hirdetések, illetve a vásár után megjelentetett árlisták és vásárjelentések jelentették adatbázisomat (5. táblázat). Azért ez a nyolc év, mert a szomszédos román, szerb és bolgár területek lakói 1903-tól már nem kereshették föl útlevél nélkül az orsovai hetipiacokat és országos vásárokat. Vass Béla 1906-os szociográfiai írása szerint a századfordulón Orsova fejlődése is megtorpant, részben az útlevélkényszer fokozatos bevezetése miatt (Vass, 1906).

Az országos vásárok időpontját (április vége-május eleje, illetve szeptember vége) rendszeresen hírül adta – az Újdonságok rovatban – a hetilap, s beszámolt a vásári forgalomról is: „...Évről-évre gyarapszik sokaságban az Orsován tartani szokott vásár. Igaz ugyan, hogy itt sem állat, sem gabona vásár nincs, hanem e helyett a kirakóvásár annál több eladót és vásárlót hozott városunkba. Különösen nagy mennyiségű fonott áru, cserépedény és égetett cserép áru került eladásra...” (Orsova és Vidéke, 1897. május 9: 3). „...Vevő és eladó is volt elég, koldusokban és zsebmetszőkben sem volt hiány...” (Orsova és Vidéke, 1898. szeptember 25: 3). „...A vásárt különben a görög keleti ünnepek nagyban gátolták, mert a vásárló közönség úgyszólván e vallást követő egyénekből telik ki, akik azonban ünnepeik miatt otthon maradtak...” (Orsova és Vidéke, 1899. május 7: 3).

Az orsovai hetipiacok árucikkeit vizsgálva nem meglepő, hogy a folyami halak kitüntetett szerepet játszottak, különösen a tavaszi és az őszi időszakban (5. táblázat). A hetilap rendszeresen beszámolt nem csak a halbőség (pl. 1896. április, 1898. március stb.), hanem a halhiány (pl. 1899. március) tényéről is, utóbbi esetben megadva az okot is, a szerb halászok „rabló” halászatában.

A hetilap igen értékes információkkal szolgál a vizahalászat eredményeiről, mely alapján kitűnik, hogy e piaci szegmenst is a szerbek uralták:

„...Az orsovai piactéren rengeteg halat árultak, két kapitális méretű viza (197 kg, ill. 143 kg) azonban különös figyelmet érdemelt, mindkettő borsószem nagyságú kaviárral volt tele. Az ilyen kaviáros vizák értéke 500-600 Ft. Az itt áruló szerb halászok Szerbiában ezeket igen olcsón szerzik be, s egy részüket Budapestre viszik...” (Orsova és Vidéke, 1896. április 26: 3). „...szerb halászok egy óriás vizát árusítottak a Skellán (2. kép), amely 250 cm hosszú és 250 kg súlyú volt, törzsátmérője 80 cm, s 38 kg kaviárt tartalmazott. Értéke: 600-640 Ft...” (Orsova és Vidéke, 1897. április 25: 3). „...szerb halászok 220 kg-os vizát árusítottak a piactéren /értéke 450-500 Ft/, a benne lévő 21 kg kaviárt egy orsovai nagykereskedő vette meg 11 Ft/kg-os áron, a viza húsát Budapestre szállították...” (Orsova és Vidéke, 1898. március 20: 3). „...szerb halászok 198 kg-os vizát árusítottak, amelyben 27 kg kaviár volt /értéke 250 Ft/, a húsát 150 Ft-ért kívánták értékesíteni, melyet a piac végén Budapestre szállítottak...” (Orsova és Vidéke, 1897. november 7: 3).

5. táblázat: Az orsovai piac fontosabb termékei és árai

Árucikk	1896. febr. 2-9.	1897. ápr. 18-24.	1898. márc. 13-19.
	Ft/kg		
Marhahús	0,44-0,46	0,44-0,46	0,50-0,55
Sertéshús	0,52-0,56	0,52-0,56	0,55-0,60
Zsír	0,80	0,80	0,80-0,85
Bárány (1/4)	1,20-1,50	1,20-1,50	1,30-1,50
Hagyma	0,08	0,08	0,08-0,10
Burgonya	0,06	0,06	0,06-0,07
Bab	0,12	0,12	0,12-0,14
Savanyú káposzta	0,20	0,20	0,20-0,25
Kecsege	1,20-1,60	1,20-1,60	0,80-1,20
Fogas/Süllő	1,20-1,80	1,20-1,80	0,50-0,70
Potyka	1,00-1,20	1,00-1,20	0,25-0,30
Tok	1,50-1,80	1,50-1,80	1,0-1,2
Harcsa	0,80-1,00	0,80-1,00	0,40
Orsovai kaviár	12,00-16,00	12,00-15,00	11,00-12,00

Forrás: Orsova és Vidéke c. hetilap alapján szerk. Kókai Sándor.

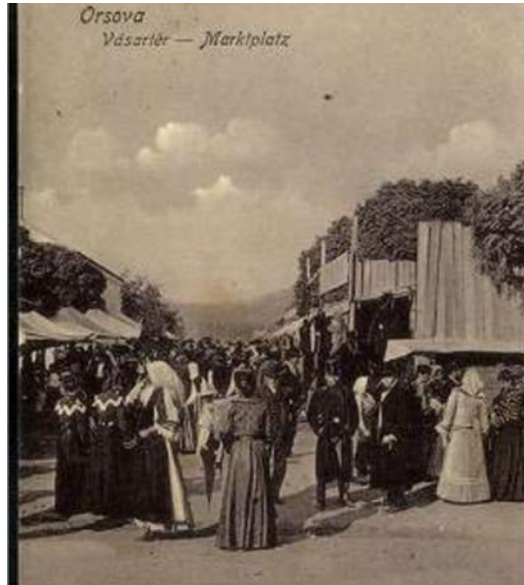
Az orsovai kaviár

Orsova környékén a sötét, fekete, de Krúdy Gyula szerint – aki az Orsova c. folyóiratban rendszeresen közölt írásokat – „...a gyöngyszürke színű, nagy szemű és rendkívül ízes orsovai kaviárt forgalmazták, ezt a világszerte jó hírnévnek örvendő csemegét. A Gundelek étlapjairól sosem hiányzott, Gundel János 1891-es étellapján 75 krajcárba került, míg a bécsi bordaszelet párolt káposztával 55 krajcárba, a borjúpörkölt galuskával 35 krajcárba. E kaviárról még csak annyit, hogy az igazi ínycsikméló még vajás kenyeret sem evett hozzá, legfeljebb néhány csepp citromot csepegtetett rá, letört egy darabka zsemlyét, és arra csak annyi kaviárt tett, amennyi egy falatra elegendő. És nem sört vagy fehérbort, hanem vörösbort kortyintott mellé...”

Az árak mindig változnak, de 1899-ben az Orsova és Vidéke c. hetilap éves előfizetési díja négy forint volt, az egyes lapszámok pedig 10 krajcárba kerültek. Az orsovai lakbérek 300-350 Ft között mozogtak egy évre vonatkozóan.

Természetesen az orsovai piactéren nemcsak halat és kaviárt árúsítottak, hanem a búzán, rozson és tengerin kívül sok volt a főzeléknek való, és „...az adakálei zöldségnek oly jó híre van a vidéken, hogy a szerb, oláh és magyar piacokon keresett áru számba mennek.” Vannak a szigetnek iparosai és kereskedői is. Az ipar ugyan keveseket lelkesít, szabó, asztalos, lábbeli készítő még csak telik belőlük, de már a pék, a kovács és az egyéb mesterségek művelése „idegen eredetűekre szorul”. A kereskedők a műveltebb, vagyis az írni-olvasni tudók osztályához tartoznak. Az a sok utazó, akik a közeli Herkulesfürdőre mennek gyógyulni, rendszeren az orsovai piacra vagy a szigetre (Ada-Kaleh) is ellátogatnak, és emlékül egy-egy sztambuli himzést, papucsot, csibukot és egyéb török emléket vásárolnak...” (Balla. 1999: 10).

2. kép: Az orsovai Vásártér

Forrás: Magyar Mezőgazdasági Múzeum – képeslapok.

Az ada-kalehi törökméz

A törökméz népszerű vásári édesség, melynek elkészítése viszonylag egyszerű, de a végeredmény egy jellegzetes, édes, karamellás ízű csemege. Az eredeti törökméz egy szivacszerű, könnyű, szilárd állagú karamell, amelyet cukorból, mézből és szódabikarbónából készítettek. A szódabikarbóna hozzáadásával a massa habos, szivacsos állagúvá válik. Karinthy Frigyes *Görbe tükör* c. humoros gyűjteménye szerint: „Nyúlós, fehér gummianyag, amiben apró, bizonytalan tárgyak vannak. Egy kis bárdal darabolja le a cukrosbódés.” (Karinthy, 1975, Cukrok).

Az orsovai vásárokról és piacokról sem hiányoztak a török (adakalehi) aszalt és szárított gyümölcsöt (szőlő, mandula, mogoró stb.) és cukorkát kínáló árusok sem (a magyar szervek Orsován a Sztellán csupán 9 standon engedték meg a szigetlakóknak, hogy terményeiket értékesítsék), akik fejenként 5 kg-ig vámmentesen hozhattak be cukrot az Osztrák-Magyar Monarchia területére. Ebből ugyan kisebb problémák adódtak 1897 karácsonyán (ügybuzgó pénzügyőrök ezt a mennyiséget is meg kívánták adóztatni a Stellán), a legnagyobb gondot azonban a cukor nagy tételben történő csempészete jelentette, mellyel a következő alfejezetben foglalkozom részletesen.

Orsova és az államhatár

Az államhatár, amely elválaszt és összeköt, jól tükrözi azokat a folyamatokat, ahol a nagy politikai törekvések a mindennapok valóságával találkoznak. Különösen igaz ez a „Kelet kulcsának” nevezett Orsova esetén, ahol a mindennapok valóságával szembesülünk az Orsova és Vidéke c. hetilap hasábjain. Az alábbiakban néhány szószerinti idézet, de szubjektív válogatással.

Az államhatár, amikor összeköt

„...Bolgár vendégek. A lompalánkai (szilisztrai) tanítóképző tanárai (12 fő) és végzős hallgatói (37 fő) tanulmányútra érkeztek Krassó-Szörény vármegyébe, melynek részeként Orsován 2,5 napot töltöttek...” (Orsova és Vidéke, 1897. május 2: 4). „...Bolgár vendégek. A szilisztrai tanítóképző tanárai (11 fő) és végzős hallgatói (36 fő) tanulmányútra érkeztek Krassó-Szörény vármegyébe...” (Orsova és Vidéke, 1898. április 24: 3). „...Magyar-román barátkozás. Az orsovai dalegylet és a turnu severini román dalkör együttesen a polgári lövölde helyiségében jóteknony célú hangversenyt rendezett...” (Orsova és Vidéke, 1898. július 17: 3). „...az orsovai vasúti tisztii casinóban együtt szilveszterezett a verciorovoi román és az orsovai vasúti tisztiek egy-egy csoportja...” (Orsova és Vidéke, 1900. január 14: 4). „...a folyamatosan dráguló viszonyok Orsova lakóit immáron kényszerítik, hogy a határszéli lakók számára biztosított előnyöket felhasználva olcsó bevásárlási forrásokat keressenek. Szerbiából négy kilogramm hús, Romániából 10 kilogramm liszt vámmentesen behozható. A Verciorován beszerezhető liszt nem csak hogy jobb minőségű, de kilogrammonként hét krajcárral olcsóbb is, mint Orsován. A baromfi, zöldség, sajt, túró, vaj aránytalanul olcsóbb, mint nálunk, ezért a keddi heti vásárok Verciorován úgyszólván orsovai vevőkből állanak. Ideje volna, hogy nálunk a heti vásárookra kellő felügyelet legyen, s ne engedessék meg a szerfelett elszaporodott kofa seregnek, hogy mindent összevásárolva a bejövő falusi kocsikat már a város végén feltartóztatva tőlük mindent elszedni, s az itteni lakóknak busás haszonnal árulni...” (Orsova és Vidéke, 1898. november 7: 3).

3. kép: Az orsovai vasúti pályaudvar

Forrás: Zempléni Múzeum szerencsi képeslapgyűjteménye.

Az államhatár, amikor elválaszt

„...A lelőtt csempész. Köztudomású dolog, hogy a határszéli lakóknak egyik fő jövedelmi forrását a csempészet képezi. Könnyű a vigyázás olyan helyen, ahol csak egy oldalon történik a csempészés, de szerfölött nehéz feladat olyan vidéken, mint Orsova, hol két ország felé kell ügyelnünk, s még harmadiknak ott áll egy kis sziget (Ada Kaleh) is, melynek lakói semmi jövedelmi forrással nem rendelkeznek, s csakis a csempészetből szerzik napi kenyerüket [...] a

pénzügyőri utasítás szerint, ha a csempész kétszeri felszólításra nem áll meg: lelőheti. Itt azonban jön az ember, jön a tapintat, s egy pár krajcárért nem veszi el embertársa életét. A csempészet nem oly bűn, amiért okvetetlenül emberéletem kell áldozni. Fogják el, ha tudják, ha pedig nem képesek, hagyják menekülni, hisz a lelövéssem sem önmaguknak, sem a hazának nem használnak...” (Orsova és Vidéke, 1899. február 26: 3).

A fenti gondolatok annak apropóján íródtak, hogy adakalehi három török csempész tíz mázsa cukrot próbált Orsovára csempészni, s a pénzügyőrök rakodás közben rajtuk csaptak. Tűzpárbaj keletkezett, s az egyik török olyan súlyosan megsebesült, hogy a helyszínen életét vesztette, három árva gyermeket hagyott hátra. A csempészek visszamenekültek a szigetre, ahol a mudir a két csempészt bezáratta.

„...Rálőttek csendőreinkre. Nem szokatlan dolog, hogy Szerbiából a magyar parton lévőkre rálőnek. A csendőrség, mely sokszor útját állta a szerb csempészeknek különösen ki van téve az ilyen nem várt meglepetéseknek...” (Orsova és Vidéke, 1897. március 7: 3).

„...Verciorován román parasztok folyó hó 24.-én átjöttek a határon magyar területre és a Bachna patak menti erdőségben fát vágtak ... a helyszínen megtartott vizsgálat során kiderült, hogy a verciorovai parasztok rendszeresen űzik a határsértést, illetőleg a falopást, s az is kiderült, hogy a magyar csendőr önvédelemből használta a fegyverét...” (Orsova és Vidéke, 1898. február 27: 3).

A fenti három kiragadott példa is érzékelteti, hogy az államhatár menti csempészet igen komoly méreteket öltött, Romániából sertéseket, ökröket, juhokat és sőt is csempészték Magyarországra, Szerbiából dohányt, szeszes italt, halat, sertést és szarvasmarhát, míg Ada Kalehről mindent, ami megtermett, illetve oda érkezett. Meglepő, hogy a szigeten cigarettagyár is működött, mégsem ez jelentette a fő tételt, a cukorban utazva nagyobb volt a biznisz és a haszon. Természetesen nem kellett féltetni az Orsova környékén lakókat sem, mind vízen, mind a szárazföldön bekapcsolódtak a Románia és Bulgária felé is irányuló szürke- és feketegazdaság extra jövedelemszerzési lehetőségeibe. A termékek hasonlóan sokszínűek: az aradi szeszgyár termékeitől a „leányszöktetésen és –kereskedelmen” át a nemesfémekig és ékszerekig terjedtek.

Összegzés

Orsova geostratégiai helyzete kitüntetett szerepet kellett volna, hogy biztosítson a balkáni kapcsolatok vonatkozásában. Mindez azonban nem, vagy csak részben valósult meg, a Vaskapu-szabályozás sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mindazok ellenére, hogy a Duna Gözhajózási Társaság 1900 decemberében hírül adta, hogy ebben az évben felvontatta az ezredik hajót is a Vaskapu-csatornán. A századfordulón egyre több vezércikk jelenik meg az Orsova és Vidéke c. hetilapban (1898. november 6. és szeptember 13., 1900. szeptember 23. stb.) a város jövőjével kapcsolatosan. Valamennyi cikk közös eleme: a csalódottság a jelenben és a remény, hogy az új évszázad fényes jövőt hoz a városnak. Legkomplexebben a – Vodiczai Remete álnéven – 1900. szeptember 23-án megjelent vezércikk (*Orsova felvirágzásának lépései*) foglalta össze a legfontosabb teendőket:

1. magyar királyi törvényszék idehelyezése;
2. gyalogezred vagy vadászezred idehelyezése;
3. egy román, szerb, bolgár és török konzulátus idehelyezése;
4. megfelelő gyár (pl. selyemgyár) idetelepítése;
5. Romániából a hús-, sertés-, szarvasmarhabehozatali tilalom megszüntetése és a Vodicza-Verciorova határszáll egy közös belépő állomás felállítása;
6. a polgári iskola továbbfejlesztése kereskedelmi középiskolává vagy reálgimnáziummá;
7. az oraviczi Magyar Királyi Bányakapitányság nyisson állandó kirendeltséget a városban;
8. a lugosi Magyar Királyi Pénzügyigazgatóság nyisson állandó kirendeltséget a városban;
9. a Magyar Államvasutak Szegedi Üzletvezetősége nyisson állandó kirendeltséget a városban;
10. téli kikötő létesítése Orsován;
11. a magyar és osztrák hajók Romániából ne hajnali négy órakor, hanem kora délután érkezzenek;
12. Orsovát kössék be az országos telefonhálózatba;
13. Orsova és Herkulesfürdő között villamos vasút építése;
14. Orsován és Vodicza határszáll a rendőrség államosítását, és Orsován állítsanak fel egy rendőrségi bejelentési hivatalt, olyan alkalmazottakkal, akik a magyar és a német mellett románul és szerbül is tudnak.

Mindezen túlmenően Orsován hozzanak létre lófedeztetési állomást, szüntessék meg a Cserna folyón átívelő híd vámját, építsenek uszodát, építsék ki a villamosvilágítást, s az utcákat tavasszal és nyáron naponta kétszer (reggel és este) locsolják fel.

Sajnos a 20. század nem a fenti jövőkép megvalósulását hozta el Orsova számára sem, s az ezerarcú város dualizmuskori társadalma érezte, de nem tudta megvalósítani – önhibáján kívül – a balkáni kapcsolatok olyan mértékét és léptékét, amelyre földrajzi helyzete is predesztinálta.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt támogatásával készült el.

Irodalomjegyzék

- Andrásfalvy, B. (1982). Az árucseré, a műveltség egyik meghatározója. *Múzeumi Kurír*, 14 (38): 66–71.
- Balla, T. (1999). Ada-Kaleh szigete osztrák-magyar fennhatóság alatt, 1878-1918. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112 (1): 21–52.
- Czirbusz, G. (1904). *Magyarország a XX. évszázad elején*. Temesvár: Polatsek-féle Könyvkereskedés.

- Csoma, Zs. (1988). Bäuerliche Blumengärten und die Frauen. *Acta Museorum Agriculturae*, 20: 143–149.
- Demeter, G. (2018). *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Debrecen: Kapitális Nyomda.
- Faludi, O. (1917). *Mi legyen Magyarország szerepe a magyar-bolgár gazdasági viszony kiépítésében?* A Temesvári Balkán Iroda Kiadványai, No. 3. Temesvár: Hunyadi Nyomda.
- Fodor, F. (1917a). *A Délvidék és a Balkán közlekedési kapcsolata*. A Temesvári Balkán Iroda Kiadványai, No. 1. Temesvár: Hunyadi Nyomda.
- Fodor, F. (1917b). *Temesvár és Szeged földrajzi helyzete és balkáni hivatása*. A Temesvári Balkán Iroda Kiadványai, No. 4. Temesvár: Hunyadi Nyomda.
- Havass, R. (1913). Magyarország és a Balkán. *Földrajzi Közlemények*, 41 (5): 153–216.
- Hajdú, Z. (2003). *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*. Balkán Füzetek, 1. Pécs: Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.
- Jankó, B. (1972). *A magyar állami hajózás 75 éves története 1895–1970*. Budapest: Gépipari Tudományos Egyesület.
- Karinthy, F. (1975). *Görbe tükör*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Kókai, S. (2010). *A Bánság történeti földrajza (1718-1918)*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete.
- Kókai, S. (2014a). A Klisszura-völgy szerepe és jelentősége a dualizmus korában. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2 (1–2): 50–62.
- Kókai, S. (2014b). A Bánság és a Balkán gazdasági kapcsolatrendszer a XX. század elején. *Közép-Európai Közlemények*, 24 (1): 52–61.
- Orsova és Vidéke c. hetilap 1896–1904 közötti évfolyamainak számai. Országos Széchényi Könyvtár Mikrofiltra.
- Romsics, G. (2023). Érdek, Befolyás, Birodalom. A balkáni expanzió a magyar külpolitikai tervezésben, 1917–1918. *Történelmi Szemle*, 55 (4): 679–703.
- Szávay, Z. (1917). *Arad és a Balkán*. A Temesvári Balkán Iroda Kiadványai, No. 2. Temesvár: Hunyadi Nyomda.
- Szögi, L. (1991). A temesvári és kassai műegyetem létesítésének tervei 1918 előtt. In: Kiss, J. M. (szerk.) *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*. Budapest: ELTE Levéltára, pp. 105–122.
- Tinku-Szathmáry, B. (1989). Amikor a Duna nemzetközi áruforgalmi folyosóvá vált. *Korall*, 89: 45–76.
- Vargha, Gy. szerk. (1880). *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Budapest: Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal.
- Vass, B. (1906). *A végekről*. A Huszadik Század Könyvtára, 16.

A boszniai folklórfesztiválok szerepe a rezisztens és legitimáló identitáskialakítás tükrében¹

Nagy Tamás²

Bevezetés

Bosznia-Hercegovina a Nyugat-Balkán térség egyik legheterogénebb állama. Az állam homogenizációjára történtek kísérletek az I. világháborút követően a horvát és szerb, valamint a II. világháborút követően a kommunista Jugoszlávia részről (Malcolm, 1994). A kommunista időszak során a központi párt célja a jugoszláv identitás propagálása volt, amely a Szovjetunió politikai programjával volt párhuzamba állítható (Bottoni, 2015). A kollektív nemzeti identitás kialakítása az egyik alapvető eleme az állami egységnek, amely egyaránt épülhet a zászló, a közös himnusz vagy éppen a közös deviza használatára (Popović, 2019). Számos kutató azonban egyetért abban, hogy az identitást a hely által vagy az emberek helyidentitása által is értelmezni lehet. A kollektív emlékezet szempontjából Jan Assman és Maurice Halbwachs azt állítják, hogy a személyes és kollektív identitás között paradox viszony áll fenn, amely viszonyban a kollektív produktumok befolyást gyakorolnak a közösség kollektív emlékezetére (Földes, 2018). Ebből következik, hogy az identitásképhez számos szimbólum kapcsolódhat, amelyeket a társadalmi elit vagy annak alsóbb rétegei hoznak létre. A szubjektív identitás esetében egy régióhoz azon képekre szükséges hivatkozni, amelyeket az emberek alakítanak ki a régió belül, amely által kapcsolatot képesek teremteni egyfajta régiós közösségi tudattal (Peng et al., 2020). Az identitáson belüli kapcsolatteremtés gyakori funkciói közé tartoznak a vallási események (zarándoklatok, megemlékezések), emlékűnnepségek, illetve a különböző típusú művészeti fesztiválok is. A művészeti események megszervezése és propagálása az adott állam kultúrpolitikájának a részét képezik. A kultúrpolitika olyan programok körét jelenti, amelynek során az adott állam képes hagyományainak, nyelvének vagy művészeti értékeinek a terjesztésére, illetve alkalmas lehet a társadalom mobilizálására, valamint az identitásképfőmálására (Otmazgin, 2012). A nemzetközi politikai szereplők előszeretettel nyújtanak támogatást a művészeti események megszervezésére, hiszen ezek definíciójuk szerint is elősegíthetik a béke fenntartását (Zupančič et al., 2020). Bosznia-Hercegovina esetében a multiethnikus és multikulturális állami helyzetből fakadóan, a művészeti események átszaphatnak interethnikai versengésbe, ahol a sajátos etnikai és nacionalista narratíva, valamint

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, "Magyarország és a Nyugat-Balkán" című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.

² PhD-hallgató, Pécs Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola. 7624 Pécs, Ifjúság útja 6; tamasnagy199555@gmail.com

a különállás hangsúlyozása elengedhetetlen (Popović, 2019). Az 1992 és 1995 között lezajlott boszniai konfliktus súlyos veszteségeket okozott mindegyik háborús félnek. A háború következményeképp kialakult kulturális traumaszemlélet historizálta és rögzítette a szenvedő felekben a háborús eseményeket, amelyek így identitásformáló tényezőként játszanak szerepet. A kutatás célja a boszniai folklórfesztiválok politikai szerepének vizsgálata. A vizsgálat a legitimáló, illetve a rezisztens identitásformáló folklórfesztiválokat mutatja be, ahol a legfontosabb kérdéskör, hogy milyen céllal, illetve miképpen formálják a fesztiválok az etnikai identitásokat, illetve milyen geopolitikai jelentőséggel rendelkeznek az egyes fesztivált szervező helyszínek.

Módszertan

A folklórfesztiválok vizsgálata esetében elsősorban a médiaforrások narratív elemzésére került sor. Az egyes médiumok esetében nagyrészt az alapvetően bosnyák érdekeltségű „Dnevni avaz”, az „Al Jazeera”, az „RTRS”, valamint a szerb érdekeltségű „tvk3” médiumokra támaszkodtam. A kutatás szempontjából a média szerepe jelentős, hiszen szelektáló erővel bír, amely segít domináns narratívák kialakításában, ráirányíthatja a figyelmet az egyes fesztiválok üzenetére, valamint a közösségi önazonosságtudat fejlesztését is elősegítheti (Kellner, 2003). Ezen kívül a média egyfajta kollektív emlékezeti archívumként szerepet játszik a kollektív emlékezet felépítésében és fenntartásában (Volcic et al., 2013) Emellett az egyes fesztiválszervezők honlapjainak és az ezeken megjelenő kiadványoknak a felhasználására került sor.

A folklórfesztiválok politikai jelentősége

A modernkori államok kortárs ideológiájában a reaktív jellegű identitásformálás játszik fő szerepet, ahol a kultúra és a kulturális politika elengedhetetlen eszközként szerepel a civil társadalom összetartásában. Az identitás- és összetartozásérzés szempontjából a folklór mindig is lényeges társadalmi elemként szolgált, hiszen a folklórhoz kötődő táncok, zenék és énekek egy etnikai csoport vagy nemzet kulturális szimbólumaiként a kohézió alapjait jelenítik meg (Petkovski, 2022). A szimbolikus jelentés és annak stabilitásában a folklórfesztiválok olyan identitásformáló tényezőként vannak jelen, ahol az összetett rituális formák és események az adott közösség ideológiáját, világlátását, valamint a társadalmi csoportok mobilizálását segítik elő (Szabó, 2011). A fesztiválok ezen kívül hídként szolgálnak az emberek és helyek között, ezáltal összekötve a személyes geográfiát a közösségi élménnyel, amelyben a helyszín politikai eszközként, illetve politikai pozícióerősítő tényezőként játszik szerepet (Finkel–Platt, 2020). Ebben az értelemben a folklorizmus „kifelé” irányuló kommunikációt képvisel más etnikai vagy kulturális csoportok tagjai felé, ahol az állam, illetve az államok közötti verseny természete nem az úgynevezett *hard power* gyakorlására, hanem jóval inkább a *soft power* érvényesítésére összpontosul. Így az egyes államok a *soft power* alkalmazása során képesek a sajátos identitástudatot és kultúrát propagálni (Browning–Oliveira, 2017). Az olyan országok esetében, ahol a lakosság etnikai összetétele nem homogén, a különböző folklórfesztiválok

szervezése a hagyományos értékek megőrzése mellett átalakul az egyes etnikai fesztiválok kizorításával (Siberman, 1983). Ennek következtében a hosszú ideje fennálló, különböző kultúrák közötti ellenségeskedések felerősödnek, ahogy különböző csoportok versengenek a közpénzért és a figyelemért (Rorty, 1994). Ennek következtében két identitásérvényesítő csoport – a legitimáló és rezisztens – érdekei feszülnek egymásnak. A legitimáló identitásképben szerepet játszó vallási szerveződések és kulturális egyesületek célja az egységes és erős állami politikai képnek a kialakítása. Ettől eltérő szerepet játszik a rezisztens identitás, ahol a kollektív ellenállás meghatározza az egyes csoportok közötti interakciót és igyekszik határt kialakítani a társadalmi csoportok között (Castells, 2006). A bosznia-hercegovinai folklórfesztiválok esetében a legitimáló és a rezisztens identitáskép kialakítása mentén alakítja ki egymással szemben a bosnyák és szerb etnikum a sajátos kulturális politikáját.

Eredmények

Az 1970-es évektől a szerb és horvát etnikumok egyre nyíltabban propagálták területi igényeiket Bosznia-Hercegovinával szemben. A jugoszláv politikai eliten belül a szerbek felülreprezentálva voltak, sőt az állam irányítása is Belgrádba került. Az 1990-es évekre a Slobodan Milošević vezette Szerb Szocialista Párt egyértelműsítette a Nagy-Szerbia létrehozására irányuló törekvéseket, amely végül az 1992 és 1995 között kitört boszniai háborúba torkolt (Malcolm, 1994). A konfliktus során az egyes célterületek etnikai homogenizációjára tett kísérletek következményeképpen, mindegyik háborús fél óriási veszteségeket szenvedett el és az egyes területeken etnikai változások következtek be (Mijić, 2021). A háborút lezáró daytoni békekötést követően az önviktimizáció és az ehhez kapcsolódó versengő áldozatisággép kialakítása lehetővé tette a csoportok közötti határok stabilizálódását, amelynek hatására mindegyik etnikai fél kialakíthatott egyfajta erkölcsi felsőbbrendűség-érzetet (Mijić, 2021). Ennek köszönhetően mind bosnyák, mind pedig szerb részről megtalálhatóak azok a folklórfesztiválok, amelyek ezt a fajta erkölcsi felsőbbrendűséget igyekeznek fenntartani. A boszniai szerb lakosság esetében megfigyelhető, hogy nincs különösebb érzelmi kötődésük Bosznia-Hercegovinával. Ehelyett identitásképüket az úgynevezett „tartalék” állam Szerbia és a szerb identitás határozza meg. A folklórfesztiválok esetében is gyakran megfigyelhetőek ezek a fajta önálló, olykor a boszniai szeparatizmust hangsúlyozó események. A fesztiválok közül a „Licidersko srce”, amelyet Užicében szerveznek meg, elsősorban a szerb folklórt és így a szerb etnikum sajátos identitásképét erősíti. A helyi néptáncscsoportok mellett Banja Luka, Zlatibor és Višegrad településeiről érkeznek fellépők, amelyek tovább erősítik a kizárólagos szerb etnikai eseményt (RTRS, 2023). Olykor a nemzetközi folklórfesztiválok alatt a Boszniai Szerb Köztársaság önállóan képviselteti magát, amelyet az egyes bosnyák fellépők nem néznek jó szemmel. Egy ilyen eset történt a montenegrói Mojkovac folklórfesztivál alatt, ahol a bosnyák Vrelo Ibra csoport azért nem lépett fel, mivel a szervezők engedték a boszniai szerb néptáncscsoportot a Boszniai Szerb Köztársaság képviseletében fellépni, amely számukra a szeparatizmus narratíváját és az egységes Bosznia-

Hercegovina képét gyengítette. Ilyen formában tehát érvényesül a rezisztens identitáskép, amelyben az egyes folklórfesztivált rendező helyszínek olyan szuperjelentést alakítanak ki (Gergely, 2015), ahol a helyszín szimbolikus tartalommal és politikai hasznosulással ruházódik fel. Az egyes etnikai csoportok közötti identitáshatárt azonban nemcsak a szerbek, hanem a bosnyák etnikai csoportok is megerősítik bizonyos vallási események által. Ezek közé tartozik az ajvatovica-i zarándoklat, ahol az iszlám vallás és hagyomány, valamint a nemzet közötti kapcsolat hangsúlyozását az itt megrendezett folklórfesztivállal is megerősítik (Rujanac, 2013). Hasonló szerepet tölt be a Szarajevó elővárosában megtartott Ilidža folklórfesztivál is. Az 1990-es éveket követően etnikai változások történtek, amelynek eredményeként a korábban 36,8%-os szerb etnikum szinte teljes mértékben eltűnt, helyébe egy közel 87%-os bosnyák etnikum lépett. A helyszínen a folklórfesztivál az ostrom megemlékezésével jár együtt, valamint hasonló módon az újonnan kialakult etnikai kép megerősítésére kerül sor (Mentel, 2020).

A közös identitáskép hangsúlyozása azonban a bosnyák etnikum számára mégis elengedhetetlen, hiszen a bosnyák identitástudat egyik esszenciális helyszíne, a srebrenicai népirtás emlékét őrző Donji Potočari terület a Boszniai Szerb Köztársaság területéhez került. Paradox módon a fizikai megosztottság, valamint az eltérő szimbolikus térfoglalások megszilárdították az etnikumok közötti határokat, mégis a bosnyákok számára az állam egységének fenntartása ebből fakadóan is lényeges politikai cél (Hronešová, 2012). A bosnyákok a szerb etnikumtól eltérően az egész államra a kölcsönös megértés és tisztelet földjeként tekintenek (Simmons, 2002). Ez tükröződik a bosnyák kulturális koncepcióban is, amely a multikulturális alapon nyugvó állam esetében igyekszik internalizálni a közös történelmet és ideológiai gondolkodást (Lucic, 2012). Ennek tükrében értelmezhetőek azok a nemzetközi folklórfesztiválok, amelyek igyekeznek az állami összetartozást és egyfajta közös identitást, a toleranciát és a különböző hagyományokon keresztül elfogadtatni. A művészetek ilyen formában az etnikai-vallási közösségek közötti barátság fenntartására tesznek kísérletet (Kollontai, 2010). A folklórfesztiválok szervezése esetében a CIOFF, 2015-től az UNESCO-val együttműködve nagyszabású akciót indított a helyi városi kulturális események támogatása terén (CIOFF, 2021). A CIOFF segítségével létrejöhetek azok a nemzetközi folklórfesztiválok Szarajevóban, Visokóban, Derventában, ahol a korábbi háborús traumatikus élményeket elfedve az interetnikai kapcsolatteremtés és a különböző hagyományok megismerése kerültek előtérbe.

Szarajevó az 1980-as években még népszerű turisztikai célpont volt, azonban a boszniai háborút követően a traumatikus terek miatt a sötét turizmus egyik fő helyszínévé vált. A turisztikai márkáépítés esetében a helyi múzeumok és különböző háborús szimbolikus terek ellenére a szarajevói városvezetés a helyreállítás, az újjáépítés és az újragondolás jelszavai által igyekszik formálni a helyszín kulturális jelentéstartalmát (Volcic et al., 2014). A városban szervezett közel 30 folklórfesztivál jelentős szerepet játszik az etnikumok közötti hídszerep fenntartásában. A Bašćaršija az 1980-as évektől rendszeresen megrendezésre kerülő folklórfesztivál, amelynek célja már a jugoszláv időszak alatt is a közös identitáskép és hagyományörzés volt (Haskell, 2017). A városban megtartott fesztiválok közül a Bašćaršija

mellett jelen van a 2022-től megrendezésre kerülő KUD Lola folklórfesztivál, amely nemzetközi eseményként, hasonlóan a Bašćaršijához, célként határozza meg a kultúrák közötti sokszínűség és harmónia, valamint a közös boszniai kulturális örökség megőrzését (KUD Lola, s.a.). A városi folklórfesztiválok az identitásformálás szempontjából láthatólag a legitimáló csoportot képviselik, hiszen a multikulturalitás ellenére igyekeznek az egységes állami képet propagálni.

Konklúzió

Bosznia-Hercegovina a daytoni békét követően egy bonyolult belpolitikai helyzetbe került, ahol a különböző politikai entitások igyekeznek sajátos identitásképeket kialakítani a kultúrpolitika és így a folklórfesztiválok felhasználása által. A folklórfesztiválok szerepe geopolitikai szempontból az egyes terek szimbolikus jelentéstartalmának bővítésével jár együtt, amelyek lényeges szerepet játszanak a társadalmi elit politikai üzeneteinek a közvetítésében. A boszniai folklórfesztiválok mind a bosnyák, mind pedig a szerb fél részéről egyaránt képviselhetnek elválasztó (Ajvatovica, Ilidža, Užice) és ezáltal rezisztens, valamint összetartó (Szarajevó) és legitimáló identitásképp-formálást. Ebből következik, hogy az egyes interetnikai határok és konfliktusok továbbra is jelentős problémát okoznak a boszniai állami rendszer fenntartásában.

Irodalomjegyzék

- Bottoni, S. (2015). *A várva várt nyugalat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Browning, S. Ch.–Oliveira, F. A. (2017). Introduction: Nation Branding and Competitive Identity in World Politics. *Geopolitics*, 22 (3): 481–501.
<https://doi.org/10.1080/14650045.2017.1329725>
- Castells, M. (2006). *Az identitás hatalma*. Budapest: Gondolat.
- CIOFF (2021). Guidelines for CIOFF International Festivals and International Festivals. The CIOFF Festivals Commission. <http://www2.cioff.org/festivals-intro.cfm>
- Finkel, R.–Platt, L. (2020). Cultural festivals and the city. *Geography Compass*, 14 (9): 1–12.
<https://doi.org/10.1111/gec3.12498>
- Földes, Gy. (2018). Identitás. In: Kricsfalusi, B.– Kulcsár, Sz. E.– Molnár, G. T.–Tamás, Á. (szerk.) *Média- és kultúratudomány. Kézikönyv*. Budapest: Ráció, pp. 92–109.
- Gergely, A. A. (2015). Térhasználat és szimbolikus szuverenitás. *Tér és Társadalom*, 29 (2): 19–42. <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2657>
- Haskell, E. (2017). Funding Festivals: Bringing the World to Sarajevo. *Musicology*, 22: 133–149. <https://doi.org/10.2298/MUZ1722133H>
- Hronešová, J. (2012). *Everyday Ethno – National Identities of Young People in Bosnia and Herzegovina*. Frankfurt: Peter Lang AG.
- Kellner, D. (2003). *Media Culture. Cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*. London – New York: Routledge.

- Kollontai, P. (2010). Healing the heart in Bosnia-Herzegovina: art, children and peacemaking. *Internattional Journal of Children's Spirituality*, 15 (3): 261–271.
- KUD Lola (s.a.). KUD Vrelo Ibra napustilo festival folklora u Mojkovcu: Jedno od društava predstavljeno da dolazi iz “države Republika Srpska” *Brčanski Forum*.
<https://www.cdm.me/drustvo/kud-vrelo-ibra-napustilo-medunarodni-festival-folklora-u-mojkovcu-jedno-od-drustava-predstavljeno-da-dolazi-iz-drzave-republika-srpska>
- Lucic, I. (2012). In the service of the nation: intellectuals' articulation of the Muslim national identity. *Nationalities Papers*, 40 (1): 23–44.
<https://doi.org/10.1080/00905992.2011.635642>
- Malcolm, R. N. (1994). *Bosnia. A Short History*. New York: New York University Press.
- Mentel, A. (2020). Folklorism and Culture of Memory in Contemporary Bosnia and Herzegovina. *Národopisná revue*, 4: 285–296.
- Mijić, A. (2021). Identity, ethnic, boundaries, and collective victimhood: analysing strategies of self-victimisation in postwar Bosnia-Herzegovina. *Identities. Global Studies in Culture and Power*, 28 (4): 472 – 491. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2020.1748348>
- Otmazgin, N. (2012). Geopolitics and Soft Power: Japan's Cultural Policy and Cultural Diplomacy in Asia. *Asia-Pacific Review*, 19 (1): 37–61.
<https://doi.org/10.1080/13439006.2012.678629>
- Peng, J.–Stirjker, D.–Wu, Q. (2020). Place Identity: How Far Have We Come in Exploring Its Meanings? *Frontiers in Psychology*, 11 (294). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00294>
- Petkovski, F. (2022). On the Creation and Dissemination of Folkloric Discourse: Dance Research, Nationalism, and the Former Yugoslavia. *Journal of Folklore Research*, 59 (3): 115–141.
- Popović, G. V. (2019). *Who is Bosnian? Ethnic Division in Bosnia and Herzegovina and its Implications for a National Identity*. Försvarshögskolan.
- Rorty, O. A. (1994). The Hidden Politics of Cultural Identification. *Political Theory*, 22 (1): 152–166.
- RTRS (2023). U Užicu otvoren međunarodni dječiji festival folklora “Licidersko srce”.
<https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=523000>
- Rujanac, S. Dž. (2013). Ajvatovica: A Bridge Between Tradition and National and Religious Identity. *History and Anthropology*, 24 (1): 117–136.
- Siberman, C. (1983). The Politics of Folklore in Bulgaria. *Anthropological Quartely*, 56 (2): 55–61.
- Simmons, C. (2002). A multicultural, multiethnic and multiconfessional Bosnia and Herzegovina: Myth and Reality. *Nationalities Papers*, 30 (4): 623–638.
<https://doi.org/10.1080/00905992.2002.10540510>
- Szabó, J. (2011). *Kulturális fesztiválok, mint a művelődés új formái*. Doktori disszertáció. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Volcic, Z.–Erjavec, K.–Peak, M. (2013). Branding Post-War Sarajevo. Journalism, memories, and dark tourism. *Journalism Studies*, 15 (6): 726–742.

Zupančič, R.–Kočan, F.–Vuga, J. (2020). Ethnic distancing through aesthetics in Bosnia-Herzegovina: appraising the limits of art as a peacebuilding tool with a socio-psychological experiment. *Southeast European and Black Sea Studies*, 21 (1): 101–123.

A Balkán-kép hatása a határon túli magyarok megítélésére¹

Wittmann Tamás²

Bevezetés

A magyarságnak a földrajzi szomszédságból adódóan évszázadokra visszanyúló kapcsolata van a Balkánnal. Ez a hosszú együttélés és kölcsönhatás megalapozta, hogy a magyar társadalomban a Balkánról párhuzamosan alakult ki egy idealizált, romantikus, illetve egy negatív, groteszk kép. A „balkáni” kifejezés mindmáig hordoz pejoratív jelentéstartalmat is: gyakran egy gazdaságilag elmaradott, kevésbé civilizált, erőszakos és nem biztonságos térségre utal. Nem meglepő tehát, hogy bár Nyugat-Európából nézve – vitatott északi határai miatt – akár Magyarországot is a Balkán részének nevezhetnék, a magyarok önmagukat nem sorolják a balkáni népek közé. A tömegturizmus terjedésével ugyanakkor kialakult a Balkánról egy pozitívabb, mediterrán jellegű kép is, amely a régió sokszínűségét, élettelségét és vonzerejét hangsúlyozza.

Az első világháborút követően a magyar lakosság egy jelentős része az új országhatárokon kívülre került, sokan az egyes értelmezések szerint a Balkán északi peremének számító mai Horvátország, Szerbia és Románia területére. A horvátországi, vajdasági és erdélyi magyar közösségek bár a magyar nemzet részét alkotják, mégis olyan államokban élnek, amelyeket a mai magyar társadalom gyakran balkáni országokként azonosít.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a magyarországi magyarok Balkán-képe miként befolyásolja a balkáni országokban élő, határon túli magyar közösségek megítélését. Arra keressük a választ, hogy azok, akik Horvátországot, Szerbiát és Romániát balkáni országoknak tekintik, hogyan vélekednek az ott élő magyarokról. Kérdőíves vizsgálatunkban e három ország őshonos magyar közösségeiről alkotott képet elemezzük a magyarországi magyarok körében.

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, „Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt támogatásával készült el.

² Doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Földtudományok Doktori Iskola. 7624 Pécs, Ifjúság útja 6; mail.tamas.wittmann@gmail.com

A magyar Balkán-kép, mint identitáskonstrukció és értelmezési keret

Szociális identitás és szociális reprezentáció

Szociálpszichológiai szempontból, amikor egy csoport vagy nemzet tagjai másokról képet alkotnak, egy jól leírható folyamat zajlik. Minden ember pozitív önképre, pozitív identitásra törekszik. Tajfel és Turner (1979) szociálisidentitás-elmélete szerint identitásunk a társadalmi kategóriákból, csoporttagságainkból épül fel, és csoportközi helyzetben viselkedésünket nem a személyes, hanem a szociális identitásunk határozza meg. Ahol csoportok vannak, ott az egyéni identitást a szociális identitás váltja fel; ennek egyik formája a nemzeti identitás. Mivel az emberek pozitív önértékelésre törekednek, saját csoportjukat a másikkal viszonyítva igyekeznek kedvezőbbnek látni (Festinger, 1954).

A szociális identitást a csoport általában együttesen hozza létre a kommunikáció által. Alapja a közös valóságkonstrukció, a közös tudás és a közös reprezentációk. Breakwell ezért integrálta a szociálisidentitás- és a szociálisreprezentáció-elméleteit, hogy jobban magyarázza a csoportok működését (Breakwell, 1993). Moscovici elmélete szerint a szociális reprezentáció az a folyamat és eredmény, amely során a világ dolgait és folyamatait, illetve más embereket jelentéssel és tartalommal ruházunk fel. Ezek a reprezentációk központi, állandó és perifériás, egyénileg nagyon változó elemekből állnak (Moscovici, 1961). Breakwell rámutatott, hogy a szociális identitás és a szociális reprezentáció kölcsönösen alakítják egymást: a reprezentációk kijelölik a saját és a másik csoport közötti határokat és szerepeket, így az identitás csak a hozzá kapcsolódó reprezentációk figyelembevételével érthető meg. Ennek megfelelően a magyarok Balkánról alkotott képe a saját nemzeti önképük részeként is értelmezhető.

Fenyegetettség és Othering

A magyar kollektív emlékezetben élő, a Balkánhoz kötődő negatív tartalmak – a törökellenes háborúk, a délszláv háború, valamint a 2015-ös menekültválság emlékei – mind hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a Balkán térségét fenyegetőnek ésszeljünk. A csoportközi fenyegetésemélet szerint akkor beszélhetünk fenyegetettségről, amikor egy csoport úgy véli, hogy egy másik csoportnak lehetősége van ártani neki. Mivel kevésbé kockázatos tévesen fenyegetést észlelni, mint elmulasztani egy valós fenyegetés felismerését, az emberek hajlamosak gyorsan detektálni a potenciális veszélyeket. A fenyegetettség érzése függ a csoportok közötti korábbi kapcsolatokról, kulturális értékeiktől és az egymáshoz viszonyított erejüktől, valamint attól, hogy mennyire azonosul az egyén a saját csoportjával. Az erősen azonosuló érzékenyebbek a fenyegetésre, különösen, ha kevés személyes tapasztalatuk van a másik csoporttal kapcsolatban (Stephan et al., 2009).

A csoportközi fenyegetettség érzését erősíthetik a határokhoz kapcsolódó társadalmi folyamatok. A határ nem csupán földrajzi választóvonal, hanem társadalmi konstrukció is, amely egyszerre teremt rendet befelé és hoz létre kizárást kifelé. A 2015-ös menekültválság idején ez a „bordering–ordering–othering” folyamat (Houtum–Naerssen, 2002) különösen erőteljesen jelent meg: a fizikai kerítés felépítésével párhuzamosan a szimbolikus határok is

újrarajzolódtak. A közbeszédben és a politikai kommunikációban felerősödött a „mi” (védelmező magyarok, keresztény Európa) és az „ők” (a kívülről érkezők, a Balkán, a migránsok) ellentéte, ami a nemzeti identitás megerősítésének eszközévé vált. A déli határ így nemcsak a migrációra adott válasz volt, hanem mentális és kulturális határ is. Ez szimbolikusan újrarajzolta Magyarország helyét Európa peremén a Nyugat védőbástyájaként, szemben mindazzal, ami balkáninak számít (Pap–Reményi, 2017).

Határok és szimbolikus térképzetek

Magyarország déli határai – a Balkán északi peremén – a történelem során mindig is sajátos geopolitikai és identitáspolitikai szerepet töltek be. A határ egyszerre volt védelmi vonal az Oszmán Birodalommal és a későbbi déli háborús övezetekkel szemben, valamint kulturális választóvonal, amely a „civilizált” Európát hivatott elválasztani a „keleties”, „rendetlen” és „balkáni” térségektől. Ez a civilizációs határvonalképzet mélyen beépült a magyar nemzeti gondolkodásba, és máig meghatározza a társadalom határokhoz való viszonyát (Kitanics–Pap, 2017).

Todorova (1997) szerint a Balkán-fogalom sok európai nyelvben negatív jelentést hordoz, ezért a térség országai gyakran igyekeznek magukat e kategórián kívülre pozicionálni. Hasonló önmeghatározás figyelhető meg Magyarország esetében is: a közgondolkodásban a Balkán többnyire az ország déli határainál kezdődik, míg Magyarországot Európa peremén, a nyugati kereszténység védőbástyájaként értelmezik. Ez a térképzet egyszerre szolgálja az európai hovatartozás megerősítését és a „balkánitól” való elhatárolódást, ami a magyar identitás egyik visszatérő szervező elve.

A magyar határokhoz való viszony történetileg ciklikus mintázatot mutat, amelyben a *de-bordering* és *re-bordering* folyamatok váltakoznak egymással. A nyugati határ hagyományosan a fejlődés és az Európához való tartozás irányát jelképezte, míg a keleti és déli határok a civilizációs határvonal metaforáját hordozták: itt kezdődött az a tér, amelyet a magyar társadalom a rendetlenség, az elmaradottság és a „balkáni” jellegek világaként érzékelt. A trianoni határváltozások után a nemzeti politika elsődleges célja a *de-bordering*, az elveszített területek és a nemzeti egység helyreállítása volt, az újonnan kialakított határok lebontása. A szocialista időszakban ezzel szemben a *re-bordering* folyamata erősödött meg: a vasfüggöny és a déli határőrizet az elzárkózást, a félelmet és a külső veszélyt szimbolizálta. A rendszerváltás után újra a nyitás, az európai integráció és a határok feloldása vált meghatározóvá, amit az EU-csatlakozás, a schengeni övezethez való csatlakozás és a kettős állampolgárság politikája is erősített. A 2015-ös menekültválság ezt a több évtizedes *de-bordering* folyamatot törte meg, a határkerítés felépítése egy újabb *re-bordering* időszakot indított el. Ez nem pusztán fizikai, hanem politikai és szimbolikus határként is értelmezhető: kifelé az Európai Unió védelmének, befelé pedig a nemzeti szuverenitásnak és az önvédelemnek vált a jelképévé. A déli határ ezzel ismét mentális és kulturális választóvonal lett, amely nemcsak a migránsokat, hanem szimbolikusan a „balkáni” világot is elválasztotta a „nyugati keresztény” Magyarországtól. A határ újrarajzolása egyúttal megbontotta a korábban kialakult, határon átnyúló

kapcsolatrendszereket: a magyar, horvát és szerb közösségek közti együttműködések és személyes hálózatok is gyengültek, részben a határ szimbolikus újraértelmezése miatt. A 2015 utáni *re-bordering* nemcsak a migrációra adott válasz volt, hanem a magyar nemzeti identitás és a Balkánhoz való viszony újrendezésének egyik eszköze is (Kitanics–Pap, 2017; Pap–Reményi, 2017).

A 2015-ös határzár nemcsak a *re-bordering* politikai és fizikai megnyilvánulása volt, hanem egy új kommunikációs korszak kezdete is. A magyar kormány ekkor biztonsági kérdéssé tette a migrációt: a déli határon felépített kerítés és az illegális bevándorlás elleni kampány nem pusztán a menekültek feltartóztatását szolgálta, hanem identitáspolitikai üzenetté is vált. A kormányzati kommunikáció éles ellentétpárookra épült – magyar–idegen, keresztény–muszlim, európai–nem európai, jó–rossz –, amelyek a félelemre és a védekezésre építő logikát erősítették. A „jó migránsok” közé sorolták a keresztényeket, a határon túli magyarokat, illetve a gazdaságilag hasznosnak tekintett csoportokat, míg a „rossz migránsok” a közel-keleti és afrikai menekültek lettek, akiket a közbeszéd kulturálisan idegenként, civilizációs veszélyként jelenített meg. E kettős diskurzus egyszerre szolgálta a politikai legitimitás megerősítését és a nemzeti önkép újrarajzolását. A határvédelmi retorika így a történelmi „Európa védőbástyája” toposzát elevenítette fel, amelyben a déli határ – és tágabban a Balkán – ismét a veszély, az „idegen világ” szimbolikus terévé vált. Ez a migrációs narratíva és a határszimbolika közvetve befolyásolhatta a magyar társadalom térségi percepcióit is, erősítve a „mi” és „ők” közötti mentális határokat, így akár a szomszédos országokban élő magyar közösségek megítélésére is hatással lehetett (Reményi et al., 2022).

Korábbi vizsgálatok

A magyar társadalom Balkánról alkotott képét vizsgáló eddigi kutatások elsősorban arra keresték a választ, hogy milyen ismeretek, élmények és sztereotípiák kapcsolódnak a magyarok gondolkodásában a Balkánhoz.

Több kutatás érintette a magyarok Dél-Európáról alkotott képét: Bajmócy és Csíkos (1997) *mentálistérkép-vizsgálatai* egyetemisták Európa-képét elemezték, míg Michalkó (1998) a magyarok olaszországi turisztikai választásait vizsgálta. Lakotár (2007) doktori dolgozatában számol be egy 14-16 éves korosztályban, nagy mintán (1000 fő) elvégzett reprezentatív felmérésről. Vizsgálata a fiatalok Balkánról és a mediterrán térségről alkotott ismereteire irányult. A leginkább ismert és látogatott országok között a térségből Olaszország, Görögország, Horvátország és Szerbia szerepelt. Arra a kérdésre, hogy hová utaznának legszívesebben, a tíz legnépszerűbb célpont közé öt dél-európai, köztük két balkáni ország került (Olaszország, Spanyolország, Görögország, Horvátország, Portugália). Hosszabb távú tartózkodás (munka, tanulás) esetére szintén megjelöltek balkáni célszülőket: Görögország és Horvátország a lista hetedik és tizedik helyén szerepelt. E döntésekben a turisztikai jellegű érvek voltak meghatározóak. Arra a kérdésre, hogy hová nem utaznának semmiképp hosszabb tartózkodás céljával, a válaszadók Szerbiát, Albániát és Bulgáriát említették meg a térségből, amelyeket az elmaradottsággal és az alacsony életszínvonallal hoztak összefüggésbe. Mind Lakotár (2007),

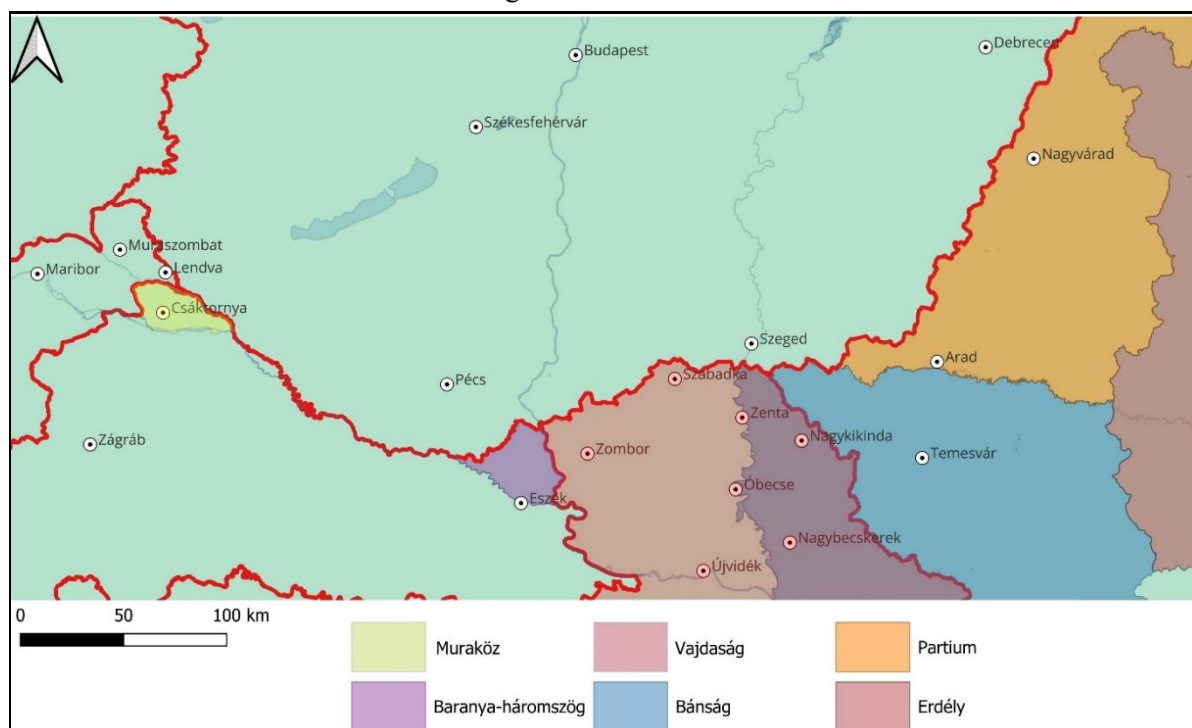
mind M. Császár (2006), Seben (2006) és Michalkó (1998) vizsgálatai rámutattak, hogy a magyar társadalomnak nincs egységes képe a Balkán-térségről. Nem tekinti azt homogén egységnek, hanem megkülönböztet vonzó és elkerülendő országokat – másképpen fogalmazva *mediterrán* és *balkáni* jellegű államokat. A két kategória között erős különbséget látnak, így a Balkánról alkotott reprezentációkat leginkább szélsőségek jellemzik.

Seben (2006) kisebb mintán végzett kutatásában a válaszadók közül szinte senki sem viszonyult érzelmileg semlegesén a Balkánhoz. A térséghez kapcsolt attitűdök szinte mindig érzelmileg telítettek voltak. A semleges megközelítés hiányát azzal magyarázta, hogy a Balkán egy olyan fogalom, amely érzelmileg terhelt tartalmakat hív elő. A társadalom gondolkodásában ez egy megosztó kategória: szinte mindenkinek kialakul valamilyen – pozitív, negatív vagy ambivalens – érzelmi viszonya vele kapcsolatban. A válaszok átlaga inkább a skála közepén helyezkedett el, tehát összességében nem beszélhetünk sem kifejezetten pozitív, sem kifejezetten negatív megítélésről. Seben kutatása arra is rámutatott, hogy a Balkánról való tudományos jellegű ismeretszerzés (pl. egyetemi kurzusok révén) kiegyensúlyozottabb és objektívebb képet eredményez: a hallgatók között már kevésbé voltak jelen a szélsőséges attitűdök, és némileg pozitívabb megítélés rajzolódott ki.

Pap és Wittmann (2022) 150 fős mintán történt kutatásukban szintén a magyar társadalom Balkánról alkotott képét vizsgálták. Eredményeik megerősítették, hogy a magyarok Balkán-képét kettősség jellemzi: egyszerre tartják a térséget vonzónak és veszélyesnek, megkülönböztetve a vonzó mediterrán és a veszélyes balkáni országokat. A személyes tapasztalatok, például a Balkánra tett utazások, kedvezőbb attitűdhöz vezettek. A nemzettel való erősebb azonosulás ugyan nem járt együtt a Balkán fenyegetőként való észlelésével, de kapcsolatot mutatott azzal a hajlammal, hogy Magyarországot Európa védőbástyájaként lássák. Megerősítették, hogy a magyarok Balkánról alkotott képét a kollektív emlékezetükben önmagukról hordozott kép jelentősen befolyásolja.

Összességében a magyar társadalom Balkán-képe tehát nem csupán térségi percepció, hanem a nemzeti önazonosság egyik tükré is. Ebből kiindulva kutatásunk arra keresi a választ, hogy e mentális határvonalak miként rajzolódnak újra, amikor a balkáni országokban élő magyar közösségekről gondolkodunk (*1. ábra*).

1. ábra: Magyarország déli határai és a déli szomszéd országokban élő őshonos magyar közösségek fő szállásterületei

Forrás: saját szerkesztés.

Vizsgálat

Kutatásunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy a mai magyar társadalom Balkánról alkotott képe hogyan befolyásolja azoknak a határon túli magyar közösségeknek a megítélését, akik a Balkánhoz sorolt országokban élnek. Első kutatási kérdésünk az általunk vizsgált három állam (Horvátország, Szerbia és Románia) megítélésére vonatkozott. A korábbi kutatási eredmények azt mutatták, hogy Szerbiát és Horvátországot egyértelműen a Balkánhoz sorolják, míg Románia a többség szerint nem tartozik a Balkánhoz (Pap–Wittmann, 2022). Elsőként tehát azt vizsgáltuk, hogy a válaszadóink a Balkán részének tartják-e Horvátországot, Szerbiát és Romániát.

1. hipotézis: A magyarországi válaszadók Szerbiát és Horvátországot inkább, Romániát pedig kevésbé sorolják a Balkánhoz.

Annak vizsgálatához, hogy a válaszadók Balkán-képe miként befolyásolja a térség magyar közösségeinek megítélését, először feltártuk, hogyan gondolkodnak magáról a Balkánról és az egyes országokról. A korábbi vizsgálatok arra mutattak rá, hogy a magyarok hajlamosak vonzó mediterrán, illetve veszélyes balkáni kategóriákra osztani a balkáni régiót. Kíváncsiak voltunk, hogy ez a szélsőséges gondolkodás mennyire jelenik meg vizsgálati területünkkel kapcsolatban.

2. hipotézis: A Balkánról, valamint Horvátországról, Szerbiáról és Romániáról alkotott „vonzó” és „veszélyes” megítélés között negatív korreláció figyelhető meg.

Bár a 2015-ös menekültválság idején a közbeszédben hangsúlyossá vált, hogy a határon túli magyarok a „jó” kategóriába tartoznak, és nem azonosak azokkal a „rossz migránsokkal”,

akik dél felől fenyegetnek, a térségről alkotott képünkben mégsem egyértelmű, hogy hova helyezzük őket. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a magyar társadalom tagjai megkülönböztetik-e a határon túli magyarokat azoktól az országoktól és többségi társadalmaktól, amelyekben élnek.

3. hipotézis: A Horvátországban, Szerbiában és Romániában élő magyarok megítélése összefügg azzal, hogy a válaszadó miként gondolkodik az adott országról és többségi nemzetéről.

Vizsgálati módszer

A kutatás során online kérdőíves felmérést végeztünk a Google Űrlapok program segítségével. A kérdőív önkéntesen és anonim módon volt kitölthető. A mintába kerülés feltétele a betöltött 18. életév, valamint az volt, hogy a válaszadók kizárólag Magyarországon élő személyek lehettek. Az adatgyűjtés hólabda típusú mintavétellel történt, az eredmények nem tekinthetők reprezentatívnak a teljes magyar lakosságra nézve.

A kérdőív első részében demográfiai kérdések szerepeltek, ezt követően pedig a Balkánnal és az egyes országokkal kapcsolatos percepciókat vizsgáló kérdések következtek. A vizsgálati személyeket többek között arról kérdeztük, hogy mennyire foglalkoztatja őket a Balkán, összességében mennyire tartják a térséget vonzónak, illetve veszélyesnek, mennyire értenek egyet azzal, hogy Horvátország, Szerbia és Románia a Balkán részei, e három ország közül melyikben jártak már életük során, jártak-e a Muraköz, a Baranya-háromszög, a Vajdaság vagy Erdély területén, mennyire tartják Horvátországot, Szerbiát és Romániát vonzónak, illetve veszélyesnek, személyesen ismerik-e a horvát, szerb vagy román embereket, és mennyire tartják őket barátságosnak vagy veszélyesnek, illetve ismernek-e horvátországi, vajdasági és erdélyi magyarokat személyesen, és róluk milyen benyomásuk van barátságosság és veszélyesség szempontjából.

A kérdőívcsomag tartalmazta a nemzettel való azonosulás kérdőívét is (Szabó–László, 2014), amely a kitöltők nemzettel való azonosulását méri. A skála két alskálát különböztet meg: a *kötődés* alskálát (például „Elérzékenyülök, amikor a Himnusz hallom”), amely a nemzethez fűződő kötődést vizsgálja, és a *glorifikáció* alskálát (például „A magyarok történelmük során általában erkölcsösebben jártak el, mint más nemzetek”), amely a saját nemzet felülértékelésére, illetve más nemzetekkel szembeni elfogultságra utal. A kérdőív megbízhatósága megfelelő volt mind az egydimenziós azonosulás ($\alpha = 0,885$), mind a kötődés ($\alpha = 0,875$), mind pedig a glorifikáció ($\alpha = 0.856$) alskála esetében. Az adatok statisztikai elemzése a Jamovi 2.6.44 programmal történt.

A minta jellemzése

A vizsgálatban 147 személy vett részt, közülük 85 nő (57,8%) és 62 férfi (42,2%). A résztvevők átlagéletkora 44,5 év, a legfiatalabb kitöltő 22, a legidősebb 89 éves. A válaszadók 33,3%-a Baranya vármegyében, 22,5%-a Budapesten, 13,6%-a Pest vármegyében, 5,44%-a Győr-Moson-Sopron vármegyében, míg a többi kitöltő (25,2%) az ország egyéb területein elszórva él. Legmagasabb iskolai végzettséget tekintve 6 fő szakmunkásképzőt vagy szakiskolát (4,1%),

12 fő gimnáziumot (8,2%), 116 fő főiskolát vagy egyetemet (78,9%), 13 fő doktori képzést végzett (8,8%).

A vizsgálat eredményei

Első lépésként a kérdőívek deskriptív elemzését végeztük el. Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgálati személyek közepesen érdeklődnek a Balkán iránt (átlagosan 4,20 pont a 7 fokú skálán).

Közepes mértékben, de inkább egyetértenek azzal az állítással, hogy Horvátország (4,41 pont) és Románia (4,24 pont) a Balkán része, míg Szerbia esetében az egyetértés már egyértelműbb (5,84 pont). A válaszadók a Balkánt mérsékeltlen, inkább vonzónak (4,54 pont), és szintén mérsékeltlen, kevésbé veszélyesnek (3,84 pont) ítélik meg. Az országok vonzerejét tekintve Horvátországot (5,90 pont) és Romániát (5,22 pont) vonzónak, míg Szerbiát közepesen vonzónak tartják (4,05 pont). Veszélyesség szempontjából egyik országot sem ítélik kifejezetten veszélyesnek: Szerbia 4,03, Románia 3,22, Horvátország pedig 2,12 pontot kapott átlagosan.

A horvát embereket a válaszadók átlagosan inkább nem ismerik személyesen (2,47 pont), ugyanakkor mérsékeltlen barátságosnak (4,60 pont) és kevésbé veszélyesnek (2,26 pont) tartják. A szerbeket szintén kevésbé ismerik személyesen (2,23 pont). Őket kevésbé tartják barátságosnak (3,92 pont), míg mérsékeltlen, inkább veszélytelennek (3,40 pont) ítélik meg őket. A román embereket valamivel magasabb mértékben, de még mindig inkább nem ismerik személyesen (3,38 pont), őket közepesen barátságosnak (4,17 pont) és kevésbé veszélyesnek (2,90 pont) gondolják.

A horvátországi magyarokat a válaszadók személyesen inkább nem ismerik (2,42 pont), de barátságosnak (4,95 pont) és veszélytelennek tartják (1,82 pont). A vajdasági magyarok esetében ez a tendencia hasonló: a személyes ismeretség mérsékeltebb (3,54 pont), ugyanakkor őket is barátságosnak (5,39 pont) és veszélytelennek (1,84 pont) ítélik meg. Az erdélyi magyarokat ezzel szemben személyesen jobban ismerik (5,31 pont), még inkább barátságosnak (5,99) és szintén veszélytelennek (1,83 pont) tartják.

A magyar nemzettel való azonosulásban közepesen magas értéket értek el (átlagosan 4,56 pont a 7 fokú skálán), amelyen belül kimagaslott a kötődés pontszáma (5,38), szemben a glorifikáció alacsonyabb értékével (3,74).

A válaszadók közül 135 fő (91,8%) járt már Horvátországban, 99 fő (67,3%) Szerbiában és 125 fő (85,0%) Romániában; ezeken belül 122 fő (83,0%) Erdélyben, 100 fő (68,0%) a Muraközben vagy a Baranya-háromszögben és 79 fő (53,7%) a Vajdaságban.

A hipotézisek vizsgálata

Első hipotézisünkre, miszerint a válaszadók Szerbiát és Horvátországot inkább, Romániát pedig kevésbé sorolják a Balkánhoz, a deskriptív elemzés segítségével kaptunk választ. Bár valóban Szerbia és Horvátország esetén nagyobb arányban értettek egyet azzal az állítással, hogy az adott ország a Balkán része, de míg Szerbia esetén ez átlagosan 5,84 pont volt (a 7 fokú Likert-

skálán), Horvátországot illetően 4,41 pont, Románia pedig Horvátországhoz nagyon hasonló értéket kapott (4,24 pont). Így ez a hipotézisünk csak részben kapott igazolást.

Második hipotézisünkre, azaz, hogy a Balkánról, valamint Horvátországról, Szerbiáról és Romániáról alkotott „vonzó” és „veszélyes” megítélés között negatív korreláció figyelhető meg, elemeztük a Balkán, a három állam és lakóinak vonzerejét és veszélyességét vizsgáló kérdéseket. Adataink nem normális eloszlása miatt Spearman-féle korrelációval vizsgáltuk az adatokat. A vizsgálat megmutatta, hogy a Balkánnal kapcsolatban bár szignifikáns, ellentétes kapcsolatról nem beszélhetünk, fordított tendencia mutatkozik meg a Balkán vonzerejének és veszélyességének megítélése között ($\rho = -0,169$, $p = 0,041$). Míg Horvátország megítélésénél nem beszélhetünk együttjárásról, Románia esetében már tendenciaszerű negatív összefüggés ($\rho = -0,209$, $p = 0,011$), Szerbiánál pedig szignifikáns negatív korreláció látható a vonzerő és a veszélyesség között ($\rho = -0,365$, $p < 0,001$). Minél inkább barátságosnak tartja valaki a horvátokat, annál kevésbé veszélyesnek ($\rho = -0,271$, $p < 0,001$), és ugyanúgy igaz ez a szerbek ($\rho = -0,360$, $p < 0,001$) és a románok ($\rho = -0,393$, $p < 0,001$) esetében is. Tehát míg az egész Balkánt és az országokat tekintve részlegesen mutatkozik meg a vonzó és veszélyes megítélés közti negatív korreláció, ugyanez a horvát, szerb és román nemzetet vizsgálva már egyértelműen kirajzolódik.

Harmadik hipotézisünk igazolására, miszerint a Horvátországban, Szerbiában és Romániában élő magyarok megítélése összefügg azzal, hogy a válaszadó miként gondolkodik az adott országról és többségi nemzetéről, szintén a kérdőív idevonatkozó válaszainak statisztikai elemzését végeztük el. Az adatok nem normális eloszlása miatt ismét Spearman-féle korrelációt végeztünk. Először a Balkán vonzerejének és veszélyességének megítélését hasonlítottuk össze mindhárom magyar közösség tagjainak barátságosságával és veszélyességével, de itt nem mutatkozott számottevő korreláció. Az egyes országokat tekintve ugyanakkor a következő eredményekre jutottunk: minél inkább vonzónak találják a kitöltők Horvátországot, annál inkább barátságosnak ítélik meg a horvátországi magyarokat ($\rho = 0,270$, $p < 0,001$), illetve minél inkább veszélyesnek tartják Horvátországot, az ott élő magyarokat is annál inkább ($\rho = 0,255$, $p = 0,002$). Minél inkább vonzónak találják Romániát, annál inkább barátságosnak az erdélyi magyarokat is ($\rho = 0,265$, $p = 0,001$), és ugyanígy korrelál egymással a Romániának és az erdélyi magyaroknak tulajdonított veszélyesség is ($\rho = 0,360$, $p < 0,001$). Szerbia esetén nem volt ilyen jellegű szignifikáns kapcsolat a vajdasági magyarokkal. Vizsgálatunkat kiterjesztettük a többségi társadalom és az adott magyar közösség megítélésének összehasonlítására is. Az erdélyi magyarok és a románok megítélésében a barátságosság ($\rho = 0,309$, $p < 0,001$) és a veszélyesség is korrelált ($\rho = 0,382$, $p < 0,001$). A vajdasági magyarok és a szerbek összehasonlításában szintén szignifikáns korrelációt mutatott mind a barátságosság ($\rho = 0,270$, $p < 0,001$), mind a veszélyesség ($\rho = 0,298$, $p < 0,001$). A horvátországi magyarok és a horvátok összehasonlításában pedig szintén ugyanezt figyelhetjük meg, ahol a barátságosság ($\rho = 0,285$, $p < 0,001$) és veszélyesség ($\rho = 0,346$, $p < 0,001$) szignifikánsan jártak együtt. Ezt a hipotézisünket tehát az országok szintjén részlegesen, míg a többségi nemzettel való összehasonlításban hiánytalanul igazolni tudtuk.

Utóbbi eredmények magyarázatára összehasonlítottuk a nemzettel való azonosulás kérdőív összpontszámait, illetve glorifikáció és kötődés alskáláinak pontszámait a határon túli magyar közösségek, Horvátország, Szerbia és Románia, illetve többségi nemzeteik megítélésének pontszámaival. Ehhez szintén Spearman-féle korrelációt használtunk. Az elemzés rámutatott, hogy bár a nemzettel való azonosulás összpontszáma erős szignifikáns kapcsolatot mutatott a horvátországi ($\rho = 0,307$, $p < 0,001$), a vajdasági ($\rho = 0,339$, $p < 0,001$) és az erdélyi magyarok barátságosságával ($\rho = 0,466$, $p < 0,001$), addig tendenciaszerű korrelációt vehetünk észre Horvátország veszélyességével ($\rho = 0,196$, $p = 0,018$), a horvátok veszélyességével ($\rho = 0,205$, $p = 0,013$), a szerbek veszélyességével ($\rho = 0,242$, $p = 0,003$), illetve negatív korrelációt a szerbek barátságosságával ($\rho = -0,183$, $p = 0,027$). Különösen a glorifikáció alskála esetén mutatkoztak meg tendenciaszinten a horvátok veszélyességével ($\rho = 0,238$, $p = 0,004$), a szerbek veszélyességével ($\rho = 0,263$, $p = 0,001$) és a románok veszélyességével ($\rho = 0,176$, $p = 0,033$) való együttjárások, miközben erős szignifikáns kapcsolatot mutatott az erdélyi magyarok barátságosságával ($\rho = 0,374$, $p < 0,001$), tendenciaszintű korrelációt pedig a horvátországi magyarok ($\rho = 0,217$, $p = 0,008$) és a vajdasági magyarok ($\rho = 0,232$, $p = 0,005$) barátságosságával. Ez azt jelenti, hogy minél inkább azonosultak a válaszadók a magyar nemzettel, annál inkább megkülönböztetve látták a határon túli magyar közösségeket azoktól a többségi társadalmaktól, amelyekben élnek.

Összegzés, következtetések

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy miként hat a magyarországi társadalomban élő Balkán-kép a balkáni országokban élő határon túli magyar közösségek megítélésére. A magyarságnak évszázadokra visszanyúló kapcsolata van a Balkán lakóival, amely hozzájárult ahhoz a reprezentációhoz, ahogyan a Balkán megjelenik a magyar közgondolkodásban. Egyszerre kapcsolódik hozzá egy romantikus, mediterrán és egy negatív, groteszk kép, mely párhuzamosan jelenít meg előttünk egy vonzó és egy veszélyes térséget. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következtében a magyar nemzet jelentős része az új országhatárokon kívül maradt. Többek közt olyan országokban, amelyeket a magyarok a Balkán térségéhez sorolnak. Bár őket a közgondolkodás a magyar nemzet részének tartja, megítélésükre jelentős befolyással van az, ahogyan az országaikról gondolkodunk.

A Balkán-kép jobb megértése érdekében bemutattuk azokat a szociálpszichológiai és társadalmi folyamatokat, amelyek a kép kialakulásához vezettek. Az egyéni identitás helyét csoportközi helyzetben a szociális identitás veszi át, melynek egyik konkrét formája a nemzeti identitás. Ezt kommunikáció által, közös reprezentációk segítségével közösen építjük, pozitív identitásunkat pedig a más csoportokkal való összehasonlításból nyerjük el. A csoportközi fenyegetésemélet szerint ilyen csoportközi helyzetekben biztonságunk érdekében hajlamosak vagyunk akár tévesen is detektálni veszélyeket, és azok, akik a csoportjukkal erősebben azonosulnak, érzékenyebbek is a fenyegetésre.

A 2015-ös menekültválság rámutatott, hogy ebben a fenyegetettségben mit jelent a társadalom számára a határ. Nem csupán földrajzi választóvonal, hanem egy társadalmi

konstrukció is, amely rendet teremt a határokon belül, és kizárást képvisel a határokon kívül. A déli határon épült kerítés által szimbolikus határok rajzolódtak újra, a világot jókra és rosszakra, keresztény Európára és egy rendetlen, keleti, balkáni világra osztotta. A magyar határokhoz való viszony ciklikus mintázatot mutat, melyben egymást követték de-bordering és re-bordering szakaszok. Egy hosszabb, határokat lebontó időszak után 2015-től megerősödött a térségünket a balkáni világtól szimbolikusan is elválasztó határ.

Vizsgálatunkban azokra a korábbi kutatásokra alapoztunk, amelyek a magyarokban kialakult Balkán-képet vizsgálták. Ezek a bennünk élő Balkán kettősségére utalnak, mely szerint egyszerre létezik az elképzelésünkben egy vonzó, mediterrán és egy veszélyes, balkáni világ a déli határainkon túl. A Balkán egy olyan fogalom, melyről pozitív, negatív vagy ambivalens, de semmiképp sem semleges módon gondolkodunk.

Online kérdőíves felmérésünkben 147 fő vett részt, akiket a Balkánról, Horvátországról, Szerbiáról, Romániáról, az ott élő többségi társadalmakról és az őshonos magyar közösségekről kérdeztünk. A válaszadók Szerbiát egyértelműen, Horvátországot és Romániát kisebb mértékben a Balkán részeként látták. Bár az egyes országok és a Balkán tekintetében csak részlegesen mutatkozott meg a két, egymással ellentétes, vonzó és veszélyes Balkán-kép, a horvát, szerb és román emberek megítélésében jól kirajzolódott ez az ellentét. Az eredményeink rámutattak, hogy a határon túli magyar közösségek megítélésére erős hatást gyakorol az államaikról és a többségi nemzeteikről alkotott véleményünk. Tehát hasonló módon ítéljük meg őket, mint azokat a társadalmakat, amelyekben kisebbségben élnek. Ez alól kivételt képeztek azok a válaszadóink, akik magasabb pontszámot értek el a nemzettel való azonosulásban, különösen annak glorifikáció alskáláján. Az ő megítélésükben a magyar közösségek barátságossága párhuzamosan jelent meg a horvát, szerb és román emberek veszélyességével.

Gyakorlati értelemben az eredmények arra figyelmeztetnek, hogy a közbeszéd és a politika által felerősített, homogenizáló térségképek könnyen rávetülhetnek a határon túli magyar közösségek megítélésére is. Összességében eredményeink azt mutatják meg, hogy a Balkánról alkotott magyarországi kép befolyásolni tudja a szomszédos országokban élő magyarok megítélését.

Irodalomjegyzék

- Bajmócy, P.–Csíkos, Cs. (1997). Európai országok népszerűsége egyetemi hallgatók körében. *Iskolakultúra*, 7 (6–7): 71–77.
- Breakwell, G. (1993). Social Representations and Social Identity. *Papers on Social Representation*, 2 (3): 198–217.
- Festinger, L. (1954). A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 7: 117–140. <https://doi.org/10.1177/001872675400700202>
- Houtum, H. van–Naerssen, T. van (2002). Bordering, ordering and othering. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 93 (2): 125–136.

- Kitanics, M.–Pap, N. (2017). De-bordering, Re-bordering and Integration of the Croatian Minority of Hungary. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 3: 91–111.
- Lakotár, K. (2007). *A 14-16 éves tanulók hazánk szomszéd országairól alkotott kognitív térképeinek tartalmi elemei*. PhD-disszertáció (kézirat). Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- M. Császár, Zs. (2006). A magyar oktatás Balkán képe. In: Pap, N. (szerk.) *A Balatontól az Adriáig*. Pécs: Lomart – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, pp. 189–201.
- Michalkó, G. (1998). Mentális térképek a turizmus kutatásában. A magyar középiskolások Olaszország képe. *Tér és Társadalom*, 12 (1–2): 111–125.
<https://doi.org/10.17649/TET.12.1-2.464>
- Moscovici, S. (1961). *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: Presses Universitaires de France.
<https://doi.org/10.3917/puf.mosco.2004.01>
- Pap, N.–Reményi, P. (2017). Re-bordering of the Hungarian South: Geopolitics of the Hungarian Border Fence. *Hungarian Geographical Bulletin*, 66 (3): 235–250.
<https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.3.4>
- Pap, N.–Wittmann, T. (2022). A magyarok Balkán-képe. *Nemzet és Biztonság*, 2022 (3): 124–141.
- Reményi, P.–Glieb, V.–Pap, N. (2022). Good and Bad migrants in Hungary. The populist story and the reality in Hungarian migration policy. *Social Policy Issues*, 59 (4): 323–344.
<https://doi.org/10.31971/pps/162003>
- Seben, G. (2006). A Balkán szociális reprezentációja. In: Pap, N. (szerk.) *A Balatontól az Adriáig*. Pécs: Lomart – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, pp. 211–221.
- Stephan, W. G.–Ybarra, O.–Morrison, K. R. (2009). Intergroup Threat Theory. In: Nelson, T. D. (ed.) *Handbook of Prejudice*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Szabó, Zs.–László, J. (2014). A nemzettel való azonosulás magyar kérdőíve. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 69 (2): 293–318.
<https://doi.org/10.1556/mpszle.69.2014.2.1>
- Tajfel, H.–Turner, J. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In: Austin, W. G.–Worchel, S. (eds.) *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, pp. 33–37.
- Todorova, M. (1997). *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.